

Владислав РЕЗНІКОВ

Михайло ХАРЛАМОВ

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ

на СЛОБОЖАНЩИНІ

в 1918 – 1923 рр.

Ч. I (1918 – грудень 1919 рр.)

Монографія

Харків

2017

УДК 94 (477) «1918/1919»

ББК 63,3 (4Укр)6

Р–34

Рекомендовано до друку вченою радою НУЦЗУ, протокол № 7

від 23 лютого 2017 р.

Рецензенти:

д. і. н., проф., зав. кафедри історії України

ХНУ ім. В. Н. Каразіна *Калініченко В. В.*

д. і. н., проф., зав. кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
факультету №6 ХНУВС *Греченко В. А.*

У монографії на основі широкої історіографічної та джерельної бази комплексно розглянуто проблему селянської повстанської боротьби на Слобожанщині проти гетьманського, більшовицького, денікінського режимів у період 1918 – 1919 рр. У роботі розглянуто головні причини зародження селянського повстанського руху, визначено його ідеолого-політичну складову, з'ясовано головні завдання, що переслідували повстанці на кожному із визначених етапів, визначено методи боротьби з боку режимів проти повсталих хліборобів, висвітлено ставлення селянства до надзвичайних економічних заходів владних структур на селі та відповідну реакцію на них.

Робота розрахована на науковців, студентів, аспірантів, викладачів історії вищих закладів освіти, краєзнавців та на широке коло читачів, які цікавляться історією рідного краю.

Р–34 Резніков В., Харламов М. Селянський повстанський рух на Слобожанщині в 1918 – 1923 рр. Ч. I (1918 – грудень 1919 рр.) монографія / В. Резніков, М. Харламов. – Х. : НУЦЗУ, ХДУХТ, 2017. – 197 с.

УДК 94 (477) «1918/1919»

ББК 63,3 (4Укр)6

ISBN 978-966-405-420-8

© Резніков В., Харламов М., 2017

© НУЦЗУ, ХДУХТ

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ПЕРЕДМОВА.....	7
РОЗДІЛ 1. СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ СЛОБОЖАНЩИНИ В СВІТЛІ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	12
1.1 Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерела з історії селянського повстанського руху Слобожанщини...38	
РОЗДІЛ 2. СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (КВІТЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 рр.)	53
2.1 Зародження селянського повстанського руху на Слобожанщині.....	53
2.2 Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави та Директорії (квітень 1918 – січень 1919 р.).....	69
РОЗДІЛ 3. СЕЛЯНСЬКИЙ СПРОТИВ ПОЛІТИЦІ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (ПЕРША ПОЛОВИНА 1919 р.)	120
РОЗДІЛ 4. СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА ІЗ ДЕНІКІНСЬКИМ РЕЖИМОМ (ЧЕРВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1919 р.).....	143
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	176

Тепер уже мов якась старовина-бувальщина згадуються ті, такі, здається, ще недавні часи, коли після розвалу старої царської армії, переодягнене в сіру солдатську шинелю, село, кинувши фронт, хмарою посунуло додому, і кожне вертало під рідну стріху до зубів озброєне, готове силою обстоювати обіцяну землю і волю.

Весело люди жили на селах, вільно. Здавалось, знов вернулись давні козачі часи. Панів не стало – кожен сам собі пан. Ніякої влади, ні своєї, ні чужої ніхто не хотів знати. Ори землі – скільки виореш, рубай лісу – скільки врубаєш!

Тоді, як правду казав один Довженків герой, на Україні було, що не слобода – то своя республіка, що не республіка – то свій «батько-отаман».

Тоді по Слобожанщині і по Гетьманщині буяла отаманія, ліси були повні «зелених», у степах хазяйнував легендарний «батько Махно».

На перших порах ще не розшироване село трималось одностайно; то там, то там спалахували повстання; селяни роззброювали й розганяли «продотряди», а комісарам-начальникам пороли животи, насипали повні зерном і розкладали по шляхах, подалі за околицею із глузливими написами: «Наївсь досхочу – більш нехочу».

Г. М. Яценко
«Останні слобожани» (1977)

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (рос. Всеукраинская чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, саботажем и преступлениями по должности)

ДАСО – Державний архів Сумської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ЗСПР – Збройні сили Півдня Росії

Істпарт – Історія партії (Комісія з вивчення з історії Жовтневої революції та Комуністичної партії (більшовиків) України

Комбід – Комітет бідноти

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

ОВ – Особливий відділ

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК (раднарком) – Рада народних комісарів

РПАУ(м) – Революційна повстанська армія України (махновців)

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТРСУ – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України

УІЖ – Український історичний журнал

УНР – Українська народна республіка

УПСР – Українська партій соціалістів-революціонерів

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і

управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України

ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України,
м. Київ

ЦК – Центральний комітет

ПЕРЕДМОВА

Поставши на руїнах Радянського Союзу, молода Українська держава ось вже 26 років змушена відшукувати свою національну ідентичність, відділяючи «зерна» національного від «плевел» радянщини. Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія путінської Росії, анексія українського Криму та розпалення військового конфлікту на українському Донбасі – усі ці моменти боляче відтворюють події 100-річної давнини, що вже відбувалися на землях України загалом та Слобожанщини зокрема.

Саме тому вивчення, аналіз та здатність вчитися на своїх минулих помилках аби знову і знову не повторювати їх у теперішньому та майбутньому й надає дослідженню селянської боротьби 1918–1919 рр. особливої гостроти та актуальності. Дослідження ж українського повстанства ХХ століття має не тільки наукове, але й політичне, виховне та світоглядне значення.

Із прикрістю доводиться констатувати, що майже 300 років перебування лівобережних українських земель під владою Російської імперії та 70 – під радянським контролем вже практично всієї території України не минули безслідно. Результатом цього стали докорінні зміни в свідомості та світосприйнятті українця, його відчуття своєї меншовартості порівняно зі «старшим братом-великоросом» та відповідним поглядом на свою націю як недержавну, слабку та таку, що може існувати лише у союзі з «братською» Росією. Тобто в світогляді українського селянина викристалізувалося те, що за «тріадою» видатного українського мовознавця-славіста Ю. Шевельова називається «українським провінціалізмом».

Інший вітчизняний літератор, учасник Української Революції Є. Маланюк ще більш точно вказав на проблему малороса: «...це тип національно-дефективний, скалічений психічно, духовно...проблема

українського малоросійства є однією з найважливіших, ...безпосередньо пов'язаних з нашою основною проблемою – проблемою Державності. Ця проблема постане перед державними мужами вже Державної України. І ще довго, в часі тривання й стабілізації державності, ця проблема стоятиме першоплановим завданням, а для самої державності – грізним *memento*»¹. Як показують сучасні події, на жаль, Є. Маланюк виявився правим: рабська ментальність манкуртів-малоросів стала першопричиною буйного розквіту неонацистського «руського мира» в містах та селищах Донбасу й Криму.

Утім, ретельне та неупереджене вивчення селянської боротьби в 1918–1919 рр. на Слобідських землях переконливо доводить волелюбність, вірність козацьким демократичним традиціям та прагнення до волі великої частини місцевого хліборобського населення. Звичайно, в цій боротьбі було і достатньо негативних рис, як-от: селянський антиетатизм, що межував із анархізмом, слабка здатність до консолідації для боротьби зі спільним ворогом, отаманщина, яка роз'їдала, здавалося б, навіть найстійкіші українські збройні формації та примат власних економічних інтересів над державно-національними. Тим не менше Українська Революція змінила співвідношення сил: селянин перестав бути пасивним спостерігачем і перетворився на силу, від прихильності якої на пряму залежала перемога того чи іншого режиму, що змушувало рахуватися та загравати із селянством всіх лідерів протиборчих сторін – від Центральної Ради до більшовиків та А. Денікіна.

Варто зазначити, що регіональні особливості антиурядових та протиокупаційних виступів українського селянства в період Української Революції 1917–1921 та подальших років вивчені дуже нерівномірно.

¹ Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк. – Н'ю-Йорк : Український народний університет, – 1959. – С. 8 – 10.

Якщо боротьба повстанців Холодного Яру (Л. Завгороднього, Д. Гупала, Чорного Ворона), Волині (Я. Орла-Гальчевського), Київщини (отамана Зеленого (Д. Терпила), Північного Причорномор'я (Н. Григор'єва), не кажучи вже про персону Н. Махна, описана в десятках мемуарних, художніх та наукових праць, то перелік досліджень із цієї проблематики на Слобожанщині значно менший. Серед персоналій повстанських ватажків, які боролися з окупаційними владами різного ґатунку на наших теренах, на сьогоднішні в історичній літературі відображена діяльність лише одного отамана Г. Савонова, життя та бойова активність якого пов'язані переважно з Ізюмським повітом².

Подібна історіографічна нерівномірність спричинена, вочевидь, об'єктивними причинами: персони, які так чи інакше були тісно пов'язані зі Слобожанщиною, серед яких насамперед полковники армії УНР та Української Держави П. Болбочан і М. Сільванський, не залишили по собі мемуарів чи інших документів, що могли б розповісти про перебіг подій у досліджуваній період, а корінний слобожанець генерал О. Удовиченко у своїх роботах «Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1919» та «Україна у війні за державність...»³ не відвів селянському повстанству Харківщини скільки-небудь поважного місця. Інші спогади «рядових» українців-слобожан, які дійшли до нас завдяки публікаціям за кордоном, або занадто узагальнені та фрагментарні⁴, або ж присвячені бойовому шляху конкретних регулярних українських формацій, в яких служив автор⁵, що теж не заповнює лакуни в досліджуваному регіональному історичному питанні.

² Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – 276 с.

³ Удовиченко О. І. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1919 / О. І. Удовиченко. – Н'ю-Йорк, Червона Калина, 1971. – 264 с.; Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – 178с.

⁴ Яценко Г. М. Останні слобожани / Г. М. Яценко – Н'ю-Йорк : Видання українського мисливського та рибальського товариства – «ТУР», 1977. – 158 с.

⁵ Сімянцев В. Роки козакування. 1917 – 1923. Спогади / В. Сімянцев. – Філадельфія, 1976. – 411 с.

Загалом же доводиться констатувати, що ще досі недостатньо опрацьована фактологічна сторона питання. У різних працях, особливо радянського періоду та сучасних краєзнавчих дослідженнях, має місце достатня кількість суперечностей, невідповідностей, особистих вподобань, ідеологічних упереджень, а іноді навіть і усвідомленої неправди. І головне дотепер відсутня узагальнююча, комплексна та об'єктивна робота щодо збройної активності селянських мас на Слобожанщині у 1918–1919 рр. Саме тому наше дослідження є актуальним та таким, що відповідає потребам історичної науки та часу.

Події, які були характерні для післяреволюційної Російської імперії, повною мірою можна назвати терміном «простір насильства» («space of violence»), терміном, що вперше зустрівся одному з авторів монографії під час написання дисертації в статті німецького історика Кристофера Гіллі, в якій подібна дефініція стосувалася всієї України навесні-влітку 1919 р.⁶

Слобожанщина 1918–1919 рр., зокрема, повністю підпадає під подібне визначення, оскільки тільки офіційні режими тут із листопада 1917 по грудень 1919 р. змінювалися 9 разів⁷, не враховуючи численних непідконтрольних збройних загонів, які становили фактичну владу в місцях, куди не розповсюджувався військовий вплив центру. У цих протистояннях «всіх проти всіх» насильство та «право сили» не тільки стосовно конкретного політичного опонента чи «класово ворожої верстви», а й проти пересічної мирної людини стало звичною практикою «людини з рушницею».

Предметом нашого дослідження є боротьба селянства Слобожанщини за свої політичні, соціально-економічні й національні

⁶ Gilley C. The Ukrainian anti-bolshevik risings of spring and summer 1919: intellectual history in a space of violence / C. Gilley // *Revolutionary Russia*. – 2014, Vol. 27, № 2. – p. 109 – 131.

⁷ Шудрик І. О. Історія філософської думки в Слобідській Україні / І. О. Шудрик. – Х., 2012 – С. 202.

права в зазначений період проти окупаційних режимів (німецько-австрійського, більшовицького, білогвардійського) в українському селі в 1918–1919 рр. та протистояння селянства з Центральною Радою та Директорією.

Хронологічні межі дослідження – весна 1918 – грудень 1919 рр. Нижня межа відповідає початку першого селянського антиокупаційного (проти німецько-австрійської присутності) та антиурядового (гетьмана П. Скоропадського) руху. Верхньою межею дослідження автори вважають грудень 1919 р. як час остаточного встановлення більшовицького режиму на території Слобожанщини та, відповідно, зміни в специфіці повстанського руху, який виразно набув антикомуністичного характеру з національними ознаками.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Слобожанщину в її історико-етнографічних межах без урахування земель, що знаходяться зараз у складі Російської Федерації, тобто в межах Харківської губернії. На початок революційних перетворень 1917 р. та до весни 1920 р., коли з утворенням Донецької губернії в територіальному устрої Харківщини відбулися кардинальні зміни, губернія складалася з 11 повітів: Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Валківського, Харківського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Старобільського.

Метою монографії є створення комплексної картини селянського збройного спротиву економічному, політичному та національному тиску з боку урядів та режимів, що послідовно змінювали один одного в 1918–1919 рр., а також висвітлення специфічних рис селянського повстанства на Слобідських землях.

РОЗДІЛ 1

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ СЛОБОЖАНЩИНИ У СВІТЛІ ІСТОРИОГРАФІЇ

1.1. Історіографія проблеми

Проблема селянських збройних рухів та антиурядової боротьби в 1918–1919 рр. сповнено стійкими міфами, глорифікацією «своїх» та демонізацією «чужих», які перетворювалися на певні кліше та штампи, за якими, в свою чергу, розвивалася історична наука – насамперед радянська та емігрантська (українська чи білогвардійська).

Незважаючи на ту важливу роль, яку відіграло слобожанське селянство у встановленні чи поваленні владних режимів упродовж 1918–1919 рр., ця тема й сьогодні залишається дослідженою лише частково, фрагментарно та поверхово.

Усю наявну літературу із цього питання умовно можна поділити на три групи: радянська історична література, українська пострадянська та закордонна історіографія, у тому числі і праці, репрезентовані емігрантськими та діаспорними вченими. Також до пострадянської історіографії потрібно віднести й чисельні праці краєзнавчого характеру, справжній розквіт якої стався після здобуття Україною політичної незалежності.

Дослідженню «Великої Жовтневої революції» та подіям, що супроводжували її, в 1917–1920-х рр. у радянській історіографії приділено чимало уваги. За 70 років існування Радянського Союзу цій проблематиці присвячено тисячі праць, що охоплювали найширші аспекти революції та громадянської війни, щоправда, переважна більшість із них жорстко

вписана в ідеологічну картину більшовицької історичної науки, а тому є маловартісною, заангажованою та суб'єктивною.

Хронологічно перші праці з дослідження селянських рухів Слобожанщини почали з'являтися ще під час самої Української Революції та незабаром після остаточного встановлення більшовицького режиму на Слобідських землях і творилися її безпосередніми учасниками або свідками.

У 1920 р. побачила світ праця Х. Раковського «Борьба за освобождение деревни»⁸, в якій в стислій формі подається аналіз ситуації, що склалася 1919 року в українському селі. У 12-ти розділах роботи було досліджено територіальну структуру українського повстанства, розглянуто політичні гасла, під якими діяли селянські загони, їхній соціальний склад, зроблено акцент на такому явищі, як отаманщина, її військово-політичній і організаційній структурі та місці на політичній карті України. Цією працею Х. Раковським було зроблено спробу встановити та пояснити причини потужного опору, який охопив українське село у відповідь на політику «воєнного комунізму» та ліквідувати ці недоліки для подальшого вирішення селянського питання.

У 1923 р. С. Дукельським було завершено першу частину праці «ЧК-ГПУ». Вона була надрукована в Державному видавництві України в Харкові в цьому ж році, однак до продажу не потрапила. Наклад її було затримано та знищено. Лише незначну кількість екземплярів розповсюдили серед партійного керівництва. Саме завдяки одному із таких, досить випадкових, примірників, що зберігся в архіві Гуверівського інституту (Стенфордський університет) в колекції Б.І. Нікольського, але не в оригіналі, а в передрукованому на друкарській машинці вигляді,

⁸ Раковский Х. Борьба за освобождение деревни / Х. Раковский. – Х. : Издательство Политотдела Укртрударма, 1920. – 60 с.

історик Ю. Фельштинський зміг представити цю, безперечно, цікаву працю широкому загалу⁹. Щоправда, для нашого дослідження її цінність незначна, оскільки охоплює події 1920–1922 рр. Тим не менше, автор, який в період 1919–1923 рр. займав високі посади в системі Надзвичайних комісій, викладає свої думки стосовно антибільшовицької боротьби після відновлення окупаційної червоної влади на українських землях в кінці 1919 р., яка, у свою чергу, мала хронологічно більш ранні причини. По-перше, до них було зараховано антирадянську пропаганду під час панування гетьманського уряду, Директорії та денікінського режиму; по-друге, С. Дукельський нарікає на короткочасне перебування більшовиків в 1919 р., що не дозволило їм реалізувати свою програму з розшарування села, в якому владу захопив «куркуль» під ідейним впливом української інтелігенції та духовенства¹⁰.

У 1925 р. А. Анищев опублікував роботу, в якій зробив спробу узагальнення подій 1917–1920 рр.¹¹ Декілька розділів цієї роботи стосувалися безпосередньо подій на українських землях. Щодо українського селянства та його ролі в партизанській боротьбі проти німецько-австрійських та військ Центральної Ради взимку – навесні 1918 р. автор був категоричним: «брало слабку участь та не дало в перший період майже жодного загону»¹². На літо 1918 р. на думку автора, селянство радикалізується під впливом позаекономічного тиску з боку окупаційних військ¹³. Утім, ця праця являє собою стандартне кліше з більшовицьких штампів та цитат із виступів В. Леніна та інших комуністичних діячів, а тому має виключно історіографічну цінність.

⁹ Дукельський С. С. ЧК на Україні / Сост. Ю. Г. Фельштинский // Chalidze publications and Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1989. – 151 с. Перепечатка с издания С. Дукельский. ЧК-ГПУ, Ч. 1. – Государственное издательство Украины, Х. : 1923.

¹⁰ Там само. – С. 9 – 10.

¹¹ Анищев А. Очерки истории гражданской войны 1917 – 1920 гг. / А. Анищев. – Л. : Государственное издательство, 1925. – 288 с.

¹² Там само. – С. 112.

¹³ Там само. – С. 166 – 167.

У 1925–1926 рр. побачили світ 2 томи праці М. Какуріна «Як боролася революція», що являла собою перше серйозне дослідження з історії громадянської війни, написане фаховим військовим. Тим не менше опису повстанського руху як явищу приділено зовсім небагато уваги¹⁴.

До 10-річчя Жовтневого перевороту за матеріалами Істпарту було надруковано низку робіт про події 1917–1923 рр. практично за кожним із повітів Харківщини, значення з яких для нас має розвідка «Революційне минуле Старобільщини»¹⁵. У ній на матеріалах окрістпарту дається досить чіткий, хоча і спрощено-фрагментарний перебіг подій в зазначений період часу.

Також у цей час з'явилася праця Р. Ейдемана та М. Какуріна «Громадянська війна на Україні»¹⁶. Зазначена робота є офіційним викладом подій Української Революції 1917–1921 рр. більшовицькою владою в Україні 1920-х років і спрямована на утвердження у свідомості громадян новоствореного СРСР «невідворотності перемоги Жовтня». Повстанського руху на теренах Слобожанщини автори дослідження торкаються побіжно, говорячи про всю територію Лівобережжя як про територію, де домінує повстанство анархо-махновської спрямованості та описуючи рейди Н. Махна через південь Харківщини та Старобільський повіт¹⁷.

Між тим автори знайшли в собі сили вказати й на недоліки більшовицької політики стосовно повсталих селян в 1919–1920 р., через яку не вдавалося досягнути упокорення села: «Перш за все, ми неправильно підійшли до боротьби з повстанством...боролися з

¹⁴ Какурин Н. Как сражалась революция. – Т. 1. 1917 – 1918 гг. – М., Л., 1925 (вт. изд. – М., Политиздат. – 1990. – 272 с.). – С. 94 – 104.

¹⁵ Революційне минуле Старобільщини / Уклад. В. О. Щепетильників. – Видання Округової Ювілейної Комісії, Старобільськ, 1927. – 51 с.

¹⁶ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, М. Какурін. – Х., 1928. – 70 с.

¹⁷ Там само – С. 55, 60 – 62.

бунтівниками чисто каральними заходами, проводячи політику кругової поруки і відповідальності всього населення за антирадянські виступи частини села. Це зміцнювало вплив отаманів і керівників повстанства, озлоблюючи проти червоних всю масу населення»¹⁸.

На початку 1930-х років внаслідок широкомасштабних репресій щодо академічних установ і представників української культури та науки серйозні історичні дослідження практично припинилися. Значну кількість творів минулих років було вилучено та знищено, серед них і більшість праць, що містили відомості про українське селянське повстанство, особливо самостійницького напрямку. Вочевидь, варто погодитися з думкою дослідника петлюрівського повстанського руху на Правобережжі П. Стегнія стосовно можливих причин подібних дій більшовицької влади: «По-перше, незважаючи на негативне відношення до повстанства та перекручування фактів, вони нагадували українцям про їх визвольну боротьбу. По-друге – в процесі утвердження сталінізму більшовицькі «герої» громадянської війни – автори багатьох згаданих праць – були затавровані як «вороги народу»¹⁹ і самі зазнали репресій.

Тому тільки в 1950-х роках дослідження проблеми було поновлено. Протягом 1952–1953 рр. з'явилася дисертаційна робота Ю. Кондуфора²⁰, присвячена цій тематиці. Головну увагу було приділено висвітленню історії проведення радянською владою політики «воєнного комунізму» в Україні в 1919 р. та, зокрема, роботі продзагонів.

У 1954 р. побачила світ велика за обсягом, проте надзвичайно бідна за змістом праця А. Лихолата «Разгром националистической

¹⁸ Ейдман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдман, М. Какурін. – Х., 1928. – С. 64.

¹⁹ Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : дис. канд. іст. наук / П. А. Стегній. – Кременчук, 2000. – С. 26

²⁰ Кондуфор Ю. Ю. Борьба рабочего класса и беднейшего крестьянства Украины за хлеб в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. 1919 г : автореф. дис. канд ист. наук / Ю. Ю. Кондуфор. – Х. : 1952. – 16 с.

контрреволюции на Украине (1917–1922)»²¹. Опис боротьби із повстанцями подається в цій роботі відверто однобоко і має вигляд більшовицьких прокламацій, до того ж має неточності або ж свідому дезінформацію. Так, автор повідомляє про смерть від самогубства відомого повстанського отамана А. Гулого-Гуленка (в самій роботі – Гуляй-Гуленка) після поразки його повстанського загону на Уманщині²² в кінці 1920 р., хоча достеменно відомо про активні дії цього отамана до літа 1922 р., коли він був заарештований ЧК та перебував в харківській в'язниці щонайменше до зими 1926 р.

Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. ХХ століття радянська історіографія поповнилася низкою робіт, присвячених дослідженню періоду окупації України німецькими й австрійськими військами. Спільними рисами цих робіт були їхня яскраво виражена ідеологічна спрямованість і насадження міфологеми, що в майбутньому стане домінуючою навіть у післярадянський період, а саме про керівну роль КП(б)У та РКП(б) в організації антигетьманського та протиокупаційного руху 1918 р.

Так, монографія Г. Заставенка «Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р.» містить повідомлення про протистояння на майновому ґрунті, що виникали між селянством слобідських теренів і німецько-австрійськими військами²³. Проте, як і в абсолютній більшості узагальнюючих робіт, подібні факти використовувалися для створення загальної картини в межах всієї України. Такою ж побіжною для нашого дослідження є праця Є. Скляренка «Боротьба трудящих України проти

²¹ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922) / А. В. Лихолат. – К. : 1954. – 655 с.

²² Там само. – С. 592.

²³ Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Ф. Заставенко. – К. : Держполітвидав, 1959. – 154 с.

німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р.»²⁴. У 1960 р. вийшла друком монографія Ю. Белана, який поставив собі за мету довести, що селянський повстанський рух проти П. Скоропадського та німецько-австрійської окупації проходив під більшовицькими гаслами та очолювався КП(б)У та РКП(б), що були організуючою та мотивуючою силою повстанства²⁵.

У 1961 р. побачила світ робота К. Агурєєва, присвячена завершальному періоду боротьби проти А. Денікіна в жовтні 1919 – березні 1920 рр.²⁶ Автор – полковник запасу, ретельно аналізує перебіг протистояння з білою армією на окупованих нею територіях, у тому числі й Слобожанщині, приділяє увагу партизанському руху, створенню Зафронтбюро, а також оцінює кількість повстанців, що боролися проти денікінців станом на осінь 1919 р. у межах всієї окупованої ними території в 100 тисяч осіб²⁷. Однак важливим недоліком цієї, без сумніву, інформативної праці є її заідеологізованість та радянські штампи, що виявилися в акцентуванні на «величезній ролі ЦК Комуністичної партії, Радянського уряду та особисто В.І. Леніна в організації та реалізації розгрому Денікіна»²⁸.

У монографії М. Супруненка «Очерки истории Гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918–1920 гг.)», виданої 1966 р., продовжував домінувати погляд минулих поколінь радянських істориків на проблему повстанства та її ролі в громадянській війні²⁹. Зокрема, головною рушійною силою повстанських рухів називалася

²⁴ Скляренко Є. М. Борьба трудящих Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетьманщины в 1918 р. / Є. М. Скляренко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – 284 с.

²⁵ Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году / Ю. Я. Белан. – К. : Издательство университета, 1960. – 329 с.

²⁶ Агуреев К. В. Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920) / К. В. Агуреев. – М. : Воениздат, 1961. – 224 с.

²⁷ Там само. – С. 56 – 58.

²⁸ Там само. – С. 2.

²⁹ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 445 с.

РКП(б) на чолі з В. Леніним, а збройні антиурядові формування на території Харківщини, як у квітні – грудні 1918, так і в червні – грудні 1919 рр., на думку автора, вважалися виключно більшовицькими. Проте почали здійснюватися спроби дослідження економічних передумов виникнення та вирішення соціальних конфліктів на селі. Зокрема, В. Тичина у своїй праці «Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р.» використав стенограми другого з'їзду КП(б)У та вперше в радянській історіографії вказав на дійсно незначні успіхи Харківського губерньського більшовицького підпілля в організації антигетьманського руху опору³⁰, що, звичайно, йшло в розріз із тогочасною укоріненою думкою. М. Куличенко у монографії «Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918–1920)» доводив, що спроба КП(б)У очолити в 1919 р. антиденікінський селянський повстанський рух на Харківщині зазнала цілковитої поразки³¹.

Із другої половини 1960-х років до 1973 р. вийшли томи фундаментального дослідження «Історія міст та сіл УРСР». Для нашого дослідження актуальність мають чотири з них, в яких описані події на територіях, що історично належать до Слобожанщини – Харківська³², Сумська³³, Луганська³⁴, Донецька³⁵.

Проте зазначені роботи, перебуваючи під пресом тогочасної комуністичної ідеології, повні штампів, стереотипів і свідомої підміни

³⁰ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – 282 с.

³¹ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – 246 с.

³² Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1967. – 1004 с.

³³ Історія міст та сіл Української РСР. Сумська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1973. – 695 с.

³⁴ Історія міст та сіл Української РСР. Луганська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1968. – 940 с.

³⁵ Історія міст та сіл Української РСР. Донецька область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1970. – 992 с.

фактів, у випадку, коли вони не вписувалися в тогочасну історичну картину. Так, наприклад, говорячи про «...звільнення Ізюму від військ націоналістичної Директорії 2 січня 1919 р.» загонами повстанців на чолі з О. Кравцовим та Я. Іщенком³⁶, які начебто «розгромили петлюрівців і захопили станцію Ізюм, а 5 січня вступили в місто», автори не вказують, що Ізюм був залишеним невеликим гарнізоном Директорії 2–3 січня 1919 р. ще до безпосередніх зіткнень зі збільшовиченими загонами і місто ніхто не обороняв. Також незрозумілим залишається місце перебування цих загонів упродовж трьох днів – із 2 по 5 січня, якщо Ізюм був вільний від військ Директорії. Більш того, найпотужніша повстанська організація, що оперувала в Ізюмському повіті і першою увійшла в Ізюм, очолювалася українським есером Г. Савоновим, який, у свою чергу, трохи пізніше буде оголошений ворогом радянського режиму. Тому про цього «червоного отамана», незважаючи на його заслуги перед більшовицькою владою, згадуватимуть тільки як про політичного бандита: «Восени 1920 р. у Червонооскільській волості орудувала, ховаючись у лісах, контрреволюційна банда Савонова, яка завдавала великих збитків населенню. Бандити налітали на села, грабували людей, крамниці, склади. Протягом вересня і жовтня 1920 р. банда Савонова кілька разів нападала на Червоний Оскіл, громила приміщення волосного ревкому, грабувала крамниці кооперації»³⁷.

У 1973 р. виходить друком монографія Ю. Стрижкова, присвячена діяльності продовольчих загонів³⁸. Для нашого дослідження актуальність цієї роботи полягає в означенні точної кількості продовольчих загонів із

³⁶ Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1967. – С. 536.

³⁷ Там само. – С. 558.

³⁸ Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы Гражданской войны и иностранной интервенции. 1917 – 1921 гг. / Ю. К. Стрижков. – М. : Наука, 1973. – 320 с.

Росії, які були направлені для «роботи на селі та боротьби з бандитизмом» в Харківську губернію.

У 1975 р. побачила світ робота колишнього співробітника ЧК Л. Голінкова «Крушение антисоветского подполья в СССР»³⁹, яка витримала низку перевидань. Так, у 1986 р. вийшло 4-те видання цієї роботи⁴⁰, розбитої на два томи, а в 2006 р. в серії «Оклеветанная Русь» відбулося її чергове перевидання⁴¹, що красномовно свідчить про вірність традиціям ЧК-НКВС сучасної Росії як світоглядного орієнтиру. В цій, безперечно, інформативній роботі подаються дані про функціонування повстанських загонів в Україні та боротьбу з ними більшовицьких каральних органів.

У 1980 р. світ побачила невелика за обсягом, проте інформативна стаття Т. Вовк, присвячена антиденікінській боротьбі на Слобожанщині. Наукова цінність зазначеної роботи полягає, перш за все, в переліку селянських повстанських загонів і їхніх керівників на Харківщині протягом червня – грудня 1919 року⁴². Загальним недоліком цих робіт, як і вже зазначеної монографії К. Агурєєва, було акцентування на керівній і вирішальній ролі більшовицького командування в організації селянського руху для опору Добровольчій армії.

У 1981 р. В.В. Калініченком було захищено дисертаційну роботу «Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919–1923 гг.)». У ній було здійснено всебічний економічний аналіз тих аграрних перетворень, які проводилися на Лівобережжі більшовицьким режимом, проведено розрахунок соціальної структури землеволодіння,

³⁹ Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Д. Л. Голинков. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – 703 с.

⁴⁰ Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д. Л. Голинков. – М. : Издательство политической литературы, 1986. – Том 2. – 221 с.

⁴¹ Голинков Д. Л. Правда о врагах народа. / Д. Л. Голинков. – М. : Алгоритм, 2006. – 448 с.

⁴² Вовк Т. А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / Т. А. Вовк // УІЖ. – 1980. – № 10. – С. 66 – 75.

досліджено процес остаточної ліквідації поміщицьких володінь, розглянуто питання про норми розверстки та порядок розподілу земельного фонду між повітами, волостями, поселеннями та дворами. Також В.В. Калініченко відзначав велику роль у економічному, політичному житті регіону заможного селянства, що очолювало антибільшовицькі збройні загони. Межею активної повстанської діяльності на Лівобережжі, на думку автора, став 1922 р.⁴³.

Протягом останнього десятиріччя існування СРСР радянські історики продовжували активно досліджувати історію боротьби українських і російських більшовиків з українським «куркульством». «Куркуль» залишався головним ворогом більшовицької влади на селі та натхненником повстанства як махновського, так і самостійницького спрямування.

Якісно новий етап в розвитку історичних досліджень, пов'язаних із селянською боротьбою на слобідських землях, відбувся після проголошення Незалежності України в 1991 р. Зник ідеологічний прес, який тиснув на істориків упродовж більш ніж 70 років. Частково були розсекречені до того заборонені для стороннього ока архіви, що дозволило не просто розширити сферу знань про повстанський рух 1917–1920-х років на Слобожанщині, а навіть його радикально переглянути.

Чи не найпопулярнішою темою для вивчення в сучасній історіографії, насамперед завдяки яскравій постаті її ватажка, стала тема махновщини. Залучення до наукового обігу документальних свідчень з фондів КДБ, партійних, військових архівів визначило трактування махновщини як широкого масового селянського руху. Першим серед українських істориків, хто взявся висвітлювати цю тему, став В. Верстюк

⁴³ Калиниченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг): дис. канд ист. наук / В. В. Калиниченко. – Х. : Харьковский государственный университет, 1981. – 338 с.

у роботі «Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921)»⁴⁴. Автор розглянув питання створення махновцями таємних опорних баз в селах Слобожанщини і діяльності рейдових груп Революційної повстанської армії України (махновців) в регіоні. Також в роботі наводяться висновки стосовно ідеології Н. Махна, яка знайшла багато прихильників серед сільського населення Слобожанщини.

Іншим дослідником махновського руху, який безпосередньо торкався анархо-махновського впливу на території Харківської губернії, запорізьким істориком В. Чопом зроблено висновок, що ідея «вільного радянського ладу» мала великий попит серед хліборобів Харківщини. Насамперед такий висновок ґрунтувався на факті намагань сільського населення створити місцеві органи самоврядування за зразком махновських «вільних рад»⁴⁵. До того ж, на думку автора, розвиток повстанського руху в 1918–1921 рр. обумовлювався не лише соціальними протиріччями в українському суспільстві, а також і прагненнями українського селянства зберегти і примножити свої історичні традиції часів Запорозької Січі та гайдамаччини. Більш того, масове повстання, очолене Н. Махном, за висновками В. Чопа, було продовженням нехай малореальної, але для українського селянства історично традиційної боротьби проти державних визисків ще з часів Запорозької Січі з далекою утопічною метою відміни усіякої державної влади взагалі⁴⁶.

Чи не головним з питань, що особливо ретельно вивчала українська пострадянська історіографія, стало питання політики «воєнного комунізму», її ролі в аграрній історії України ХХ століття, економічного,

⁴⁴ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 368 с.

⁴⁵ Чоп В. М. Проблеми місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917 – 1921 рр.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 44 – 45.

⁴⁶ Чоп В. М. Проблема традицій запорозького козацтва в історії махновського руху / В. Чоп // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – Одеса, 2005. – С. 70.

військового та юридичного аспектів впливу на громадське життя селянства. У зв'язку із цим ключове поняття вітчизняної історіографії громадянської війни – «куркуль» набуло нового значення. Від початку 1990-х років дослідники поступово відмовляються від односторонньо-негативної оцінки ролі «куркульства» в аграрному житті країни, що було властиве радянській історіографії. Так, В. Верстюк у вже згаданій роботі доводить, що термін «куркуль» був ні чим іншим, як «політичним жупелом», що активно використовувався більшовиками для пояснення незадоволення селянства політикою «воєнного комунізму»⁴⁷. Цю ж думку можна зустріти у більш пізньому дослідженні автора, вже в 2011 р., що свідчить про усталеність та переконаність В. Верстюка в поглядах на роль та місце «куркуля» в політиці комуністів на селі⁴⁸.

До розгляду «куркульського питання» та його ролі в збуренні селянських мас та боротьбі з більшовизмом долучилися відомі автори, зокрема С. Кульчицький, який справедливо вважає, що «куркульський бандитизм» був насправді антибільшовицьким селянським повстанським рухом⁴⁹. У 2000 р. побачила світ монографія О. Ганжі, в якій авторка стверджує, що термін «куркуль» використовувався більшовиками як політичний ярлик для маскуванню їхнього збройного протистояння із селянством⁵⁰.

Із середини 1990-х рр. і до сучасності триває період справжнього розквіту історико-краєзнавчих досліджень практично в кожному з районів Харківщини. І, звичайно, жодне узагальнююче дослідження не може

⁴⁷ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 350.

⁴⁸ Верстюк В. Ф. Антикомуністичний повстанський рух і диктатура пролетаріату: історія протистояння / В.Ф. Верстюк // Студії з історії Української Револуції 1917–1921 рр. : на пошану Руслана Яковича Пирога. Збірник наукових праць / гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 308 – 343.

⁴⁹ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. В. Кульчицький – К. : Основи, 1996. – С. 145.

⁵⁰ Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / О. І. Ганжа. – К. : Видавництво Історії України НАН України, 2000. – С. 129.

обійтися без розгляду такого надзвичайно важливого періоду в житті Слобожанщини, як період Української Революції 1917–1921 рр. та супроводжуваний його селянський повстанський рух.

У 1995 р. побачила світ монографія В. Семененка «Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 роки)»⁵¹. Певним доповненням до вищерозглянутої монографії стала наукова розвідка В. Семененка і О. Радченко «Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 1920-х років»⁵². Вивчення проблеми протистояння держави і українського селянина на теренах Харківської губернії у 1917–1921 р. було продовжено В. Семененком у 1999 р. публікацією статті «Над Харківщиною – революційний тайфун»⁵³.

У 1998 р. вийшло друком краєзнавче дослідження куп'янських краєзнавців І. Удовика та М. Кукси «Україна, Слобожанщина, Куп'янщина»⁵⁴, в якому певне місце присвячено подіям 1917–1920-х рр. та побіжно розглянута повстанська боротьба куп'янського селянства із червоним режимом. Однак дослідники все ще перебували під впливом укорінених радянських стереотипів та поглядів відносно антибільшовицької боротьби повсталого народу, а тому селянські загони, що боролися проти політики «воєнного комунізму», як-от Винника, Донченка, Загоруйка, Балаби, зараховувалися до відверто «бандитських». Також автори ставили їм в провину вбивства комуністів, більшовицьких активістів, зрив продрозкладки та забезпечення продовольством міст і

⁵¹ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – 400 с.

⁵² Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник Харківського державного університету. – Х., 1996. – № 387. – Серія «Історія України». – Вип. 1. – С. 171 – 190.

⁵³ Семененко В. І. Над Харківщиною – революційний тайфун / В. І. Семененко // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 173 – 180.

⁵⁴ Удовик І. М., Кукса М. Ф. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина / І. М. Удовик, М. Ф. Кукса. – Куп'янськ, ВКФ Друкар, 1998. – 220 с.

Червоної армії⁵⁵, що з огляду на окупаційну природу більшовицької влади на Слобожанщині та всій Україні виглядає дивним.

У 2009 р. відбувся перегляд М. Куксою своїх поглядів на проблему повстанства Слобожанщини⁵⁶. По-перше, змінилася риторика: замість слова «бандит» до хліборобів, що боронили своє майно стало вживатися слово «повстанець». По-друге, М. Кукса як причину, що спонукала селян до повстання, називає не природну контрреволюційність селянина та несприйняття більшовицької влади, а позаекономічні методи, які використовував більшовицький режим для виконання продрозкладки на селі⁵⁷. Проте зазначена робота має низку неточностей та фактів, що ґрунтуються на свідченнях очевидців тих далеких подій, а тому їх важко підтвердити чи перевірити. Зокрема, це стосується інформації автора про рейд майбутнього Таращанського полку через с. Петропавлівку⁵⁸ або тимчасове перебування в Куп'янську-Вузловому Н. Махна та отаманші-анархістки Марусі.

У 2001 р. виходить друком книга історико-документальних нарисів за авторством сумського історика Г. Івануценка «Залізом та кров'ю»⁵⁹. На основі документів із Державного архіву Сумської області, раніше виданої літератури та свідчень очевидців автором проведено низку розвідок, що стосувалися повстанської антибільшовицької боротьби на Сумщині. Причиною появи та довгого існування селянського збройного руху (загін отамана Марфенка діяв до 1928 р.)⁶⁰ автор вважає насильницьку політику

⁵⁵ Удовик І. М., Кукса М. Ф. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина / І. М. Удовик, М. Ф. Кукса. – Куп'янськ, ВКФ Друкар, 1998. – С. 121.

⁵⁶ Кукса М. Ф. Куп'янщина в потоці історії / М. Ф. Кукса. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 368 с.

⁵⁷ Там само. – С. 108.

⁵⁸ Там само. – С. 94, 108.

⁵⁹ Івануценка Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. М. Івануценка. – Суми : Собор, 2001. – 192 с.

⁶⁰ Там само. – С. 64.

більшовиків в усіх сферах життя, насамперед в економічній та національній.

У 2003 р. світ побачила розвідка краєзнавчого характеру І. Мирошніченка «Шла война гражданская», в якій йшлося про події 1917–1921 рр. в Старобільському повіті⁶¹. Будучи за своїм змістом панегіриком більшовицькій владі, що засуджує «куркульський бандитизм» і звеличує «революційних борців» ця робота, тим не менше, є важливою для нашого дослідження, адже називає і прив'язує діючі повстанські загони до конкретних населених пунктів. Таким чином, з'являється змога синхронізувати та локалізувати дії селянських повстанських формацій в часі та просторі.

У 2007 р. побачила світ узагальнююча робота, що стосувалася історії Охтирщини⁶². Розділ, що був присвячений періоду Української Революції, складався з неповних двох сторінок і являв собою тезисний передрук відповідної частини з радянського видання 1973 р. «Історія міст та сіл. Сумська область». Тому говорити про історизм, неупередженість та історичну цінність цієї роботи для нашого дослідження, не доводиться.

Також заслуговують на увагу дві роботи авторів ізюмських істориків Л. Ісаїва та Л. Щибрі, присвячені подіям Української Революції на Ізюмщині⁶³ та персоні повстанського отамана Г. Савонова⁶⁴. У них на основі багатого джерельного матеріалу з державницької позиції викладені події, що відбувалися в Ізюмському повіті, вказані причини зародження повстанського руху, який очолив Г. Савонов, та викладений шлях еволюції поглядів цього повстанського ватажка від українського

⁶¹ Мирошніченко І. Е. Шла война гражданская... / І. Е. Мирошніченко. – Луганск : 2003. – 98 с.

⁶² Благословенний край Охтирщина / під заг. ред. Ю. В. Ситника. – Суми, ПВП «Видавничий будинок «Елада», 2007. – 172 с.

⁶³ Ісаїв Л., Щибря Л. Ізюмщина у вирі революції (1917 – 1920) / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : ТОВ С.А.М., 2014. – 123 с.

⁶⁴ Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – 276 с.

соціаліста-революціонера до самостійника. Утім, важливим недоліком зазначених робіт є відсутність прямих посилань на документальні та інші цитовані джерела. Безперечно, цей факт унеможлиблює чітку прив'язку того чи іншого документа, наведеного в тексті та ускладнює його пошук у відповідному архіві.

Надзвичайно цікавою для вітчизняних дослідників, починаючи із середини 1990-х років, стала діяльність Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК – ВУНК) в роки громадянської війни. Якщо за радянських часів офіційна історіографія пов'язувала діяльність цієї організації головним чином з боротьбою проти злочинності і сил контрреволюції, то представники української історіографії передусім вбачали у ВУЧК репресивно-каральну організацію, що мала вселяти у цивільне населення страх перед тоталітарною державою. Операції ВУЧК, спрямовані проти антибільшовицьки налаштованої частини українського селянства в загальноукраїнському форматі знайшли висвітлення у згаданих вище працях В. Верстюка, В. Семененка, Є. Скляренка, С. Дукельського, Д. Голінкова. Проте репресивні заходи ВУЧК в масштабах Слобожанщини у вітчизняній літературі розкрито неповно та фрагментарно. Цієї проблеми торкалася дослідниця С. Труш в своїх розвідках, присвяченій діяльності ЧК на Харківщині в 1919–1922 рр. У роботах було розглянуто питання організації та функціонування Надзвичайних комісій на місцях, в повітах та волостях у формі повітових ЧК та політичних бюро^{65 66 67}.

⁶⁵ Труш С. М. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919 – 1922 рр.) / С. М. Труш // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. – С. 207 – 215.

⁶⁶ Труш С. М. Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919 – 1922 рр.) / С. М. Труш // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. – № 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 122 – 132.

⁶⁷ Труш С. М. Харківська губерньська Надзвичайна Комісія: організація, функції, діяльність (1919 – 1922 рр.): дис. канд. іст. наук / С. М. Труш. – Х. ; 2015. – 248 с.

Було визначено, що найбільш невдоволеною політикою більшовиків загалом та діяльністю та методами ЧК верствою суспільства було селянство. На Харківщині це спричинило масовий соціальний вибух у травні 1919 р. Також відзначалося, що найбільш популярним гаслом було «Геть надзвичайки, комісарів і жидів!»⁶⁸. У висновках авторка резюмує, що повітові органи ЧК були інструментом терору та сприяли утвердженню більшовицької влади.

У кінці 1990-х років чернігівський дослідник П. Ісаков опублікував низку статей, більшість із яких була надрукована в «Сіверянському літописі»^{69 70 71 72}. Головною ж роботою зазначеного автора за нашою тематикою є дисертаційна робота «Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.)»⁷³. Оскільки територією, яку розглядав у своїх дослідженнях автор, було все українське Лівобережжя, то Слобожанщина в цих дослідженнях була скоріше однією із частин загальної історичної картини, аналіз якої мав підтвердити чи спростувати певні висновки.

Підсумковим оформленням власного наукового погляду на проблему П. Ісакова є його згадана робота «Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережній Україні у 1919 р.: загальна характеристика». У ній дослідник розкриває своє бачення терміна «повстанська ідеологія». На його думку, це був набір розрізнених гасел,

⁶⁸ Труш С. М. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919 – 1922 рр.) / С. М. Труш // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. – С. 211.

⁶⁹ Ісаков П. М. Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 10 – 26.

⁷⁰ Ісаков П. М. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919 – 1921 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 47 – 76.

⁷¹ Ісаков П. М. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережжі України у 1919 р.: загальна характеристика / П. М. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 157 – 163.

⁷² Ісаков П. М. Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережжі України в 1919 – 1920 рр. як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху / П. М. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 132 – 163.

⁷³ Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук / П. М. Ісаков. – К. : 2001. – 23 с.

які висувалися відповідно до ситуації. Головним елементом повстанської ідеології, спільною основою антиурядового повстанського руху селянства Лівобережжя П. Ісаков вважає несприйняття політики «воєнного комунізму».

Ще одним дослідником, який долучився до розгляду взаємовідносин українського селянства з більшовицьким урядом, був Д. Михайличенко, який у своїй роботі «Законодавче оформлення політики «воєнного комунізму» в сільському господарстві України (1919 р.)»⁷⁴ та дисертації «Політика «воєнного комунізму» і українське селянство (січень – серпень 1919 р.)»⁷⁵ простежує події, пов'язані з розвитком антибільшовицького селянського руху в 1919 р., спричинені позаекономічним тиском на слобожанського хлібороба.

Певний внесок у розвиток вивчення селянського повстанського руху на Харківщині під час Української Революції зробив історик Я. Мотенко. У своїх роботах^{76 77} автор доходить висновків, що селянський рух на Харківщині слід розглядати як низку спроб самоорганізації найініціативнішої частини хліборобського населення з метою захисту власних економічних, політичних і національних інтересів за всіх урядів та режимів, що діяли в цей період часу. Цей процес в регіоні виник спонтанно, під впливом соціально-політичних перетворень, породжених Лютневою революцією 1917 р., однак справжніми причинами його виникнення була аграрна і національна політика в Російській імперії. Під

⁷⁴ Михайличенко Д. Ю. Законодавче оформлення політики «воєнного комунізму» в сільському господарстві України (1919 р.) / Д. Ю. Михайличенко // Вісник ХДУ. – «Серія Історія». – Вип. 31. – С. 165 – 174.

⁷⁵ Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство (січень – серпень 1919 р.) : дис. канд. іст. наук / Д. Ю. Михайличенко. – Х. : 2002. – 237 с.

⁷⁶ Мотенко Я. В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.) [Електронний ресурс]: Проблеми історії та археології України: 36. матер. міжнарод. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Схід.-регіон. центр гум.-осв. Ініціатив, 2003. – С. 167 – 170. Режим доступу до сайту: [http // www. history. univer. kharkov. ua/old/hiao/pdf / 12_syezd/ Motenko. pdf](http://www.history.univer.kharkov.ua/old/hiao/pdf/12_syezd/Motenko.pdf). – Назва з екрану.

⁷⁷ Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): дис. канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Х. : 2005. – 195 с.

час другого становлення радянської влади в Харківській губернії (січень 1919 року – червень 1919 року) переважна частина селянства регіону однозначно негативно поставилася до спроб реалізації КП(б)У політики «воєнного комунізму». Головними причинами незадоволення селянства аграрною політикою більшовиків на даному етапі, на думку Я. Мотенка, стали продрозкладка і запровадження колективного сільського господарства⁷⁸.

У 2006 р. у світ вийшов другий том колективної монографії під загальним керівництвом С. Кульчицького «Історія українського селянства»⁷⁹, в якому була подана загальна характеристика селянського повстанського руху, що мав місце на українських землях під час їхнього перебування під «білим» та «червоним» режимами. Автори виокремлюють в повстанському русі з початком 1919 р. чотири яскраво визначених течії – «більшовицька» (такі загони існували під час німецько-австрійського та білогвардійського панування на українських теренах, в тому числі і на Слобожанщині), «самостійницька», «анархо-махновська» та така, що не мала політичного забарвлення⁸⁰. Автори доводять, що повстанська боротьба на землях України тривала до 1923 р. і причинами, що призвели до втихомирення селян, називають введення непу, розгром повстанської армії Н. Махна (важливий момент для Лівобережжя та Слобожанщини) і голод 1921–1923 рр.⁸¹.

Висвітлення проблеми повстанського руху знайшло своє відображення в узагальнюючих фундаментальних творах, зокрема в двотомнику, написаному знаними спеціалістами з питань Української Революції. Так, у 2011–2012 рр. побачило світ видання «Нариси історії

⁷⁸ Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.): дис. канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Х. : 2005. – С. 168.

⁷⁹ Історія українського селянства. Т. 2 / Під заг. ред. С. В. Кульчицького. – К. : Наукова думка, 2006. – 655 с.

⁸⁰ Там само. – С. 8.

⁸¹ Там само. – С. 17, 19.

Української Революції 1917–1921 рр.» під загальним керівництвом В. Верстюка⁸² ⁸³, в якому антикомуністичному селянському повстанському руху було приділено відведено розділ⁸⁴. Також не було обійдено увагою і селянське протистояння з гетьманським та денікінським режимами. Головною причиною повстань проти всіх іноземних сил, що захоплювали українські землі, був економічний тиск на селянство, який разом із мобілізацією до армій, політичним та національно-культурним гнобленням призводив до соціального вибуху.

Останньою на сьогодні комплексною роботою, присвяченою проблемі селянського повстанського руху, є колективна монографія дев'яти істориків з різних міст України під загальною редакцією В. Лободаєва «Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років»⁸⁵, що побачила світ у травні 2017 р.

Події Української Революції 1917–1921 років знайшли своє відображення у значній кількості історичних праць, що були створені дослідниками в країнах Західної Європи і США. У 1952 р. була видана праця Дж. Решетара «The Ukrainian revolution, 1917–1920: A study in nationalism»⁸⁶. Професор Дж. Решетар на той час вже був відомим дослідником українського національно-визвольного руху ХХ століття. Аналізуючи соціальну ситуацію, що склалася в Україні протягом вищеназваного періоду, автор доходить висновку, що головною причиною поразки спроб відновити українську державність була «національна

⁸² Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 1 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2011. – 388 с.

⁸³ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – 464 с.

⁸⁴ Там само. – С. 382 – 415.

⁸⁵ Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років / За заг. ред. В. Лободаєва. – Х., КСД. – 2017. – 400 с.

⁸⁶ Reshetar, John S. The Ukrainian revolution, 1917–1920: A study in nationalism / John S. Reshetar. – Pringstone Univ. Press, 1952. – 363 p.

несвідомість» українського селянства⁸⁷. Дослідник припускає, що головною причиною виникнення отаманщини, григор'ївщини, махновщини був несформований державницький менталітет українського селянина, а, відповідно, і нездатність усвідомити, що його економічні інтереси може захистити лише власна держава.

У 1983 р. побачила світ праця доктора Джеймса Мейса «Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933»⁸⁸. Під час її створення автор, як і більшість іноземних дослідників, широко використовував збірники документів РКП(б), КП(б)У і УКП(б), мемуари провідних діячів комуністичних партій в Україні. Він дійшов висновку, що політику «воєнного комунізму» українське селянство сприймало як утиск не лише власних економічних, а й національних прав, оскільки надзвичайні продовольчі заходи в Україні значною мірою здійснювалися російськими продзагонами⁸⁹.

Інший дослідник Роберт Конквест у своїй монографії «Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор», яка неодноразово перевидавалася різними мовами^{90 91}, дійшов висновку, що розподіл більшовиками села на «бідняків», «середняків» і «куркулів» був штучним і мав на меті передусім розпалювання серед хліборобського населення країни класової боротьби.

Після здобуття Україною політичної незалежності й розпаду СРСР дослідники із Західної Європи й США отримали можливість ознайомитися з унікальними архівними документами, що зберігаються в Україні, Росії й інших країнах СНД, рідкісними бібліотечними фондами,

⁸⁷ Reshetar, John S. The Ukrainian revolution, 1917–1920: A study in nationalism / John S. Reshetar. – Pringstone Univ. Press, 1952. – p. 319 – 320.

⁸⁸ Mace, James E. Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918 – 1933 / James E. Mace. – Cambridge, Massachussets, 1983. – 334 p.

⁸⁹ Там само. - p. 65 – 66.

⁹⁰ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

⁹¹ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 2003. – 275 с.

відверто обмінятися думками зі своїми колегами, що працювали по інший бік кордону. Одним із перших дослідників, що почали працювати у подібній сфері міжнародного співробітництва, є Андреа Граціозі. У 1997 р. була опублікована його монографія «Большевики и крестьяне на Украине, 1918–1919 гг.»⁹² У цій праці автор викладає свій погляд на громадянську війну в Україні як на збройне протистояння «між державними багатонаціональними утвореннями на російській основі і українськими селянами»⁹³.

У 2000 р. вийшла друком його чергова монографія «A new, peculiar state. Explorations in Soviet History 1917–1937»⁹⁴. Розгортаючи перед читачем панораму громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії, дослідник, використовуючи історико-порівняльний метод при вивченні селянських повстань в Україні й Росії, намагається довести, що головною складовою тодішнього громадянського конфлікту було протистояння широких селянських мас і урядових структур.

У 1998 р. вийшов друком англomовний оригінал, а в 2002 – український переклад монографії американського історика, професора Індіанського університету Г. Куромії «Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990 рр.»⁹⁵, в якій автор торкається подій, що розгорталися на історичних слобожанських теренах, які внаслідок більшовицьких адміністративних реформ відійшли від Харківської до новоствореної Донецької губернії – Старобільського повіту, міст Слов'янська та Краматорська та деяких інших територій

⁹² Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – М. : АИРО-XX, 1997. – 200 с.

⁹³ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – М. : АИРО-XX, 1997. – С. 176.

⁹⁴ Graziozi, Andrea. A new, peculiar state. Explorations in Soviet History 1917 – 1937 / A. Graziozi. – Westport, Connecticut, London, 2000. – 272 p.

⁹⁵ Куромія Г. Свобода і терор на Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870 – 1990-і рр. / Г. Куромія. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.

Ізюмського та Куп'янського повітів. Використавши значний архівний матеріал, професор Г. Куромія зміг подати комплексну картину розвитку Донбасу та подій часів Української Революції, торкнувшись і питання повстанського руху на теренах Слобожанщини. Між тим, вочевидь, дослідник послуговувався у своїй роботі старими радянськими термінами-штампами, оскільки повстанські антиурядові загони в роботі визначені як «бандити», що далеко не завжди відповідало дійсності.

Ще 1994 р. вийшла друком монографія відомої західної дослідниці історії радянського селянства Ш. Фіцпатрік, яка перевидавалася двічі – в 2001⁹⁶ та 2008 рр.⁹⁷. Незважаючи на огляд широкого спектру проблем в радянському селі, зокрема «куркульського питання», конфлікти на релігійному, національному, економічному ґрунті, питання, пов'язані з українськими землями, залишалися осторонь конкретно-нарративного розгляду чи описувалися дуже побіжно.

Питання повстанського руху в загальному вигляді торкається у своїй роботі «Червоний терор. Історія сталінізму» німецький дослідник Й. Баберовскі⁹⁸, розглядається авторами міжнародної конференції «Окупація України 1918 року»⁹⁹, що пізніше знайшла своє ширше відображення у фундаментальній колективній монографії «Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки»¹⁰⁰.

Паралельно із західними дослідниками питання повстанського руху знаходило своє відображення в роботах російських дослідників. Основною темою досліджень російських вчених були особливості власне

⁹⁶ Фіцпатрік Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фіцпатрік. – М. : РОССПЭН, 2001. – 422 с.

⁹⁷ Фіцпатрік Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фіцпатрік. – М. : РОССПЭН, 2008. – 422 с.

⁹⁸ Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі. –К. : К.І.С., 2007. – С. с. 29 – 44.

⁹⁹ Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції) / Упор. В. Дорнік, С. Карнер. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 205 с.

¹⁰⁰ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917 – 1922 роки / Упорядник. В. Дорнік; наук. ред. Р. Пиріг. – К. : Ніка-Центр, 2015. – 512 с.

російського селянського антибільшовицького руху, зокрема «антоновщина» чи «колесниківщина» як його складова. Проте в питаннях вивчення проблеми протистояння між українським селом та більшовицьким режимом сучасна російська історіографія, накопичивши певний фактологічний доробок, не досягла суттєвих успіхів. Більш того, зазвичай в роботах російських авторів яскраво виявляються шовіністично-імперські ноти, що були характерні для псевдонаукових досліджень минулого та позаминулих століть, в яких формувалася та стверджувалася думка про неповноцінність української нації та існування її як «проекту Польщі, Німеччини, Австро-Угорщини» для послаблення «великої» Російської імперії.

Зокрема, такі «сучасні» погляди можна зустріти в роботі старшого наукового співробітника Інституту російської історії Російської академії наук (РАН) А. Марчукова «Украинское национальное движение в УССР. 1920–1930-е годы. Цели, методы, результаты»¹⁰¹. У зв'язку із війною на Донбасі та російською анексією Криму пропагандистська діяльність цього «спеціаліста з українського питання» набула особливого значення, а тому в 2015 р. відбулося перевидання його роботи під тією ж назвою¹⁰². Говорячи ж про повстанський рух, автор послуговується радянською термінологією, називаючи повстанські загони «петлюрівською контрреволюцією», «куркулями та бандитами», що боролися проти встановлення радянської влади.

Якісно відрізняється від робіт російських авторів монографія білоруського історика, професора А.П. Грицкевича «Борьба за Украину.

¹⁰¹ Марчуков А. В. Украинское национальное движение в УССР. 1920 – 1930-е годы. Цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. – М. : Наука, 2006. – С. 57.

¹⁰² Марчуков А. В. Украинское национальное движение в УССР. 1920 – 1930-е годы. Цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. – М. : Центрполиграф, 2015 – 591 с.

1917–1921», що побачила світ в 2011 р.¹⁰³. Якщо абсолютна більшість російських та білоруських істориків трактують події українського минулого в руслі імперських інтересів «нової» Росії, то А.П. Грицкевич розглядав події Української Революції із державницьких позицій, поставивши на чолі процесу Київ, а не «червону» чи «білу» Москву. Дослідник трактує боротьбу українського селянства проти німецько-австрійської окупації, білих, червоних як справедливий рух опору за свої економічні, політичні та національні інтереси, а перемога більшовиків стала можливою тільки внаслідок розшарування українського села та введення в дію нової економічної політики як компромісного «заспокійливого» для селянства варіанта.

Підбиваючи підсумки, можна констатувати, що закордонна історична література, представлена працями дослідників Західної Європи, США, пострадянських держав, містить надто обмежену кількість інформації стосовно досліджуваної теми. На якості більшості закордонних праць істотно негативно позначилися особисті політичні та ідеологічні вподобання їхніх авторів.

Аналіз історіографії проблеми свідчить про те, що залишається відкритими низка питань, а саме: вплив соціально-економічних протиріч на ідеологічну і організаційну єдність селянського руху, роль національного питання в ідеології місцевого селянства, ступінь масовості та інтенсивності селянських виступів протягом 1918–1919 рр., взаємовплив продовольчої політики тогочасних державних утворень і селянського повстанського руху на землях Слобожанщини. А значить, для сучасних дослідників відкривається широке поле для діяльності.

¹⁰³ Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917–1921 / А. П. Грицкевич. – Минск : Современная школа, 2011. – 528 с.

1.2. Джерела з історії селянського повстанського руху Слобожанщини

Джерельна база нашого дослідження складається головним чином з таких груп: збірники документів, архівні матеріали, матеріали тогочасної преси та роботи й мемуари провідних діячів комуністичної партії і радянської держави, мемуари діячів українського руху та керівників УНР і Української Держави.

Важливими джерелами для нашого дослідження стали промови, телефонограми та листи В. Леніна членам уряду УСРР, датовані 1919–1920-ми роками.¹⁰⁴ У них декларується можливість і доречність позаекономічних засобів вилучення продовольства в Україні. До цієї ж категорії джерел можна віднести і промови інших радянських діячів: Й. Сталіна¹⁰⁵, О. Шліхтера¹⁰⁶, А. Яковлєва (Епштейна)¹⁰⁷, а також матеріали різноманітних партійних конференцій¹⁰⁸.

Важливе значення для дослідження історії селянського руху в Харківській губернії мають тематичні збірники документів і матеріалів^{109 110}. Звичайно, ці збірники можна вважати упередженими, заідеологізованими та необ'єктивними. Проте в них зафіксовано дійсний факт тієї чи іншої події, що й становить цінність таких робіт. У зазначених збірниках подаються дані про взаємовідносини селянства та владних органів Гетьманату, Добровольчої армії, УСРР в Харківській губернії, антиденікінський селянський повстанський рух, діяльність комітетів

¹⁰⁴ В. И. Ленин об Украине. Ч. 1 – 2: 1917 – 1922 / В. И. Ленин. – К. : Политиздат Украины, 1978.

¹⁰⁵ И. Сталин. Статьи и речи об Украине / И. Сталин. – К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. – 251 с.

¹⁰⁶ Шліхтер О. Г. Основні завдання продовольчої політики / О. Г. Шліхтер // Продовольча справа за роки громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 246 – 249.

¹⁰⁷ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Попова. — М. : Партиздат, 1934 – С. 77 – 85.

¹⁰⁸ Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 602 с.

¹⁰⁹ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Февраль 1917 – апрель 1918 г. Сборник документов и материалов – Х. : Облиздат, 1957. – 545 с.

¹¹⁰ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – 324 с.

незаможних селян. Утім, варто враховувати факт свідомого «підбирання» матеріалів, для створення необхідної картини подій для того, щоб сформувати у дослідників та читачів враження беззастережної підтримки селянством Харківщини гасел та дій більшовиків.

Цінними для нашого дослідження виявилися документальні збірники, підготовлені українськими істориками протягом 1991–2010-х років. Вміщені в них документи і матеріали раніше були закриті для дослідників і тривалий час залишалися недоступними для наукової спільноти. Чи не першою спробою висвітлити зазначене питання в українській археографії став збірник архівних документів «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953», що побачив світ у 1994 р.¹¹¹

Унікальні документи, що висвітлюють діяльність більшовицьких спецслужб щодо аграрного населення держави, таємні антиповстанські операції ВУЧК були опубліковані в журналі «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД», що виходить із 1994 р. і до нашого часу.

У 2010 р. побачив світ перший том збірника архівних документів «Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині»¹¹², який охоплює період з березня 1917 по кінець 1920 р., тобто період Української Революції та боротьби за збереження державності на території нинішньої Сумської області. У роботі репрезентовані документи установ та закладів, що діяли в добу Центральної Ради, Гетьманату, Директорії та які відображають складний етап в історії нашої держави – проголошення незалежності України, агресію більшовицької Росії, конфіскації, репресії та інші злочини, що чинилися комуністами проти українських селян, підтримку населенням Сумщини Центральної Ради, боротьбу селян-

¹¹¹ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Уклад. І. Г. Білас. – К. : Кн. 2. – Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.

¹¹² Українське відродження 1917 – 1920 рр. на Сумщині. Т.1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. – 280 с.

повстанців проти встановлення радянського режиму. Переважна більшість документів зазначеної тематики введена в обіг вперше, що значно розширює наукове поле для дослідження селянського повстанського руху на Сумщині.

Ще одним збірником документів є опублікована в 2011 р. робота «Повстанський рух на Сумщині в 20–30-х рр. ХХ ст.»¹¹³. Так же, як і в попередньому дослідженні, цінність даної праці полягає у великій кількості оприлюднених документів, що засвідчують тоталітарний характер більшовицької окупаційної влади в Україні та організований опір українського села її встановленню.

У 2006 р. у Москві вийшла друком велика збірка документів і матеріалів, присвячених життю та діяльності Н. Махна¹¹⁴. Це видання цінне тим, що в ньому всебічно та комплексно розглядає таке явище як «Махновщина» в межах її «природного ареалу» – Катеринославської, Полтавської, Таврійської та Харківської губерній.

У 2011 р. побачило світ видання, що являє собою путівник до музейної експозиції «Народна війна»¹¹⁵. У ньому вміщено текстовий опис 24-х розділів експозиції. Крім документів та фотографій з експозиції, у путівнику подається низка раніше невідомих документів. Сама музейна експозиція «Народна війна» – це результат більш як дворічної праці науковців Київського «Меморіалу». Упродовж 2008–2009 рр. автори працювали в державних та галузевих архівах СБУ 18-ти областей України. В експозиції використано велику кількість фотодокументів, багато з яких представлені вперше. За виявленими архівними матеріалами авторами

¹¹³ Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині. Т.1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. – 340 с.

¹¹⁴ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.

¹¹⁵ Народна війна. Путівник по експозиції / Укладач Круцик Р. М. – К. : Українська видавнича спілка, 2011. – 248 с.

вперше виведені статистичні дані щодо кількості селянських збройних повстань у всіх тогочасних дев'яти губерніях та в цілому по Україні, кількість відомих та невідомих повстанських загонів, підпільних антибільшовицьких організацій і їх осередків, антибільшовицьких загонів самооборони та стихійних виступів селян проти комуністичної окупаційної влади.

Архівні матеріали представлені неопублікованими актовими і канцелярськими матеріалами із Центральних (ЦДАВО, ЦДАГО, ЦДІАК) та обласних Сумського (ДАСО) та Харківського (ДАХО) архівів. Зокрема, до них належать документи, що стосувалися вилучення продовольства у селянства, трудові та гужові повинності, а також листування (доповіді, телеграми, звіти, зведення), звернення влади до населення, документи військових установ, органів правосуддя, листи населення до повітових та губернських керівників в тій чи іншій галузі.

Серед актів центральне місце займають опубліковані документальні матеріали, присвячені соціально-економічній і суспільно-політичній діяльності більшовиків в Україні і, зокрема, на Слобожанщині^{116 117 118}. Перш за все, це резолюції I–III-х з'їздів КП(б)У, IV–V-х конференцій КП(б)У, Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів. У них містяться повідомлення про взаємовідносини більшовицької влади і антиурядового селянського руху, радянські «антикуркульські» заходи, земельну політику комуністичного режиму.

Найчисельнішим джерелом щодо подій часів Української Революції є періодика. Ураховуючи ж, що територія Слобожанщини багаторазово

¹¹⁶ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за створення СРСР. Збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав, 1963. – 408 с.

¹¹⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). В 14 т. Т. 2. 1917 – 1924. – К. : Держполітвидав, 1979. – 522 с.

¹¹⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918 – 1941 рр. – К. : Політвидав УРСР, 1976. – 1007 с.

переходила з рук у руки різних протиборчих сил, пресу можна поділити на три великі групи: 1) українська; 2) більшовицька; 3) білогвардійська. Звичайно, до наших днів в найбільш повному вигляді дійшли саме радянські газети. Масив матеріалу надзвичайно великий, адже крім численних центральних та губернських газет, були ще відомчі та місцеві. Якщо розглядати тільки «знакові» газети, то увагу привертають «Вісник Українського Військового Генерального Комітету» (офіційне видання Українського Військового Генерального Комітету доби УЦР), «Вісник Української Народної Республіки» (орган ЦВК рад радянської УНР у 1917–1918 рр.), видання КП(б)У і РКП(б) «Вісті ВУЦВК», «Большевик», «Беднота», «Коммуна», «Пролетарий», «Правда», «Донецкий пролетарий», «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», «Красная Армия». Окрім цих видань увагу привертають білогвардійські газети «Новая Россия» та «Южный край», а також регіональні, як-от: «Луч», «Земские известия» та інші.

Газетні публікації 1917–1919 рр. як джерело для висвітлення подій повстанського руху мають не надто високу цінність, адже наведені в них факти часто свідомо перекручені, невірні або значно гіперболізовані.

Значення радянської преси як джерела особливо зменшилося після відкриття таємних архівних фондів, де зберігалися секретні документи органів із боротьби з повстанством. Відтепер дослідники мають можливість досліджувати інформацію, якою володіло радянське керівництво і яка лише згодом, після належного цензурування, потрапляла в пресу.

Окрему групу джерел становить мемуарна література. Деякі аспекти досліджуваної в нашій роботі проблеми було висвітлено у спогадах учасників революційних подій. Слід зазначити, що окремі з

нижченаведених творів поєднують в собі риси мемуарів та історичних праць і є перехідною формою між особистими та науковими письмовими історичними джерелами. Так, наприклад, у 1923 – 1927 рр. були надруковані праці Д. Ерде «Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917»¹¹⁹ і «Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации»¹²⁰. У них автор зазначав, що величезний вплив на суспільно-політичні погляди селянства мало «куркульство». Д. Ерде визначив «куркульство» як заможне селянство, що вело антибільшовицьку боротьбу під націоналістичними, антиросійськими лозунгами.

У перше десятиріччя утвердження радянської влади в Україні свій внесок у справу визначення соціальної природи «куркуля» намагався також зробити і командний склад Робітничо-селянської Червоної армії. Образ «куркуля» як класового ворога передусім пов'язувався з махновщиною в спеціальних військово-історичних працях, у яких розглядалися питання боротьби проти збройних селянських формувань. Зокрема, заступник командувача військами України і Криму Р. Ейдеман і військовий спеціаліст М. Какурін у вже згаданій роботі¹²¹ дійшли висновку про те, що махновщина стала найяскравішим виразником інтересів «куркульства», яке прагнуло незалежності від держави і боролось з поміщиками за право експлуатувати середнє і незаможне селянство.

Значний внесок у висвітлення подій 1918–1921 рр. «по гарячих слідах» зробив командуючий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко у змістовній 4-томній праці, що була надрукована протягом 1928–1933 рр. В ній автор докладно описує військові операції Червоної армії, аналізує

¹¹⁹ Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации / Д. И. Эрде. – Х. : Пролетарий, 1927. – 274 с.

¹²⁰ Эрде Д. И. Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917 / Д. И. Эрде. – Х. : Госиздат Украины, 1923. – 117 с.

¹²¹ Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, М. Какурін. – Х., 1928. – 70 с.

причини поразок та їхні наслідки для радянського режиму в Україні, наводить дані про утворення диверсійних загонів, що мали діяти в тилу наступаючих німецько-австрійських та українських військ, дає окремі відомості про соціально-політичну картину, що склалася в селах слобідського краю^{122 123}.

Після остаточного опанування більшовицьким режимом українських земель, світ побачили героїзовані та значно підкореговані під державну ідеологію спогади рядових учасників подій 1917–1919 рр. і солдат Червоної армії, які продовжували широко тиражуватися і в наступні роки існування Радянського Союзу^{124 125 126}.

Також неможливо оминати увагою праці української й російської політичної еміграції. Серед найцікавіших робіт слід згадати мемуари гетьмана Української Держави П. Скоропадського¹²⁷. На думку автора, значна густота аграрного населення в Україні зумовлювала безрезультатність зрівняльного розподілу землі. Щодо селянського повстанського руху, то його гетьман безапеляційно оцінював як криміногенне явище, водночас піддаючи критиці консервативну політику Союзу Хліборобів і Союзу Земельних Власників, недалекоглядну аграрну політику німецьких і австро-угорських окупаційних військ. Взагалі, спогади останнього українського гетьмана є доволі суб'єктивними в оцінці власної ролі у вирішенні аграрного питання в Україні, до того ж занадто ідеалізовані. Не менш суб'єктивною була оцінка ролі селянських

¹²² Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л. : Гос. издательство, 1928 – Т. 2. – 297 с.

¹²³ Антонов-Овсеенко В. Д. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1933. – Т. 4. – 343 с.

¹²⁴ Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей. / Под ред. М. Острогорского. – Х. : Пролетарий, 1929. – 392 с.

¹²⁵ Латышские стрелки в борьбе за Советскую власть в 1917 – 1920. Воспоминания и документы / Отв. ред. Я. П. Крастынь. – Рига, Издательство Академии наук Латвийской ССР, 1962. – 528 с.

¹²⁶ Против Деникина. Сборник воспоминаний / Ред. А. П. Алексашенко. – Воениздат, 1969. – 408 с.

¹²⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. / П. Скоропадський. – К.-Філадельфія, 1995. – 493с.

мас в Українській Революції в працях представників антигетьманських сил. Зокрема, для В. Винниченка поняття «махновщина», «григоріївщина», «отаманщина» асоціювалися виключно з бандитизмом¹²⁸.

Певний пласт досліджень мемуарного характеру складають спомини українських повстанців та отаманів^{129 130 131 132 133}, проте повстанський рух на Слобожанщині в них не описується, оскільки автори – безпосередні учасники подій, присвячують свої спомини боротьбі в рідних місцях.

Українська емігрантська преса також представлена великою кількістю різноманітних видань, проте для нашого дослідження найбільш актуальним є часопис колишніх українських комбатантів «Літопис Червоної Калини», в якому друкувалися статті та замітки мемуарного чи аналітичного характеру колишніх вояків УНР та повстанців часів Української Революції^{134 135 136}. Звичайно, до значних недоліків подібних робіт можна віднести суб'єктивність авторів, натомість їхньою перевагою є можливість побачити та оцінити тогочасні події з погляду безпосередніх учасників.

¹²⁸ Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення / В. К. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.

¹²⁹ Голуб А. Збройна визвольна боротьба на Херсонщині в запілля ворога (1917 – 1919 роки) / А. Голуб // За державність. Матеріали до історії війська Українського. – Торонто. – Збірник 11. – С. 175 – 184.

¹³⁰ Дорошенко М. Стежками холоднороськими. Спогади. 1918 – 1923 / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.

¹³¹ Суслик Р. Л. Криваві сторінки з неписаних літописів / Р. Л. Суслик. – Дербі, 1956. – 337 с.

¹³² Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 1920 рр. / Ю. Тютюнник. – Нью-Йорк, Видавництво Чарторийських, 1965. – 99 с.

¹³³ Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. / В. Федорко. – Мельбурн, 1973. – 30 с.

¹³⁴ Серeda М. Отаманщина: Отаман Божко / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 1. – С. 10 – 12.

¹³⁵ Серeda М. Отаманщина: Отаман Болбочан / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 15 – 17.

¹³⁶ Серeda М. Отаманщина: Отаман Волох / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 12 – 14.

Говорячи про дослідження військової справи та повстанський рух на українських землях у 1917–1920-х рр., неможливо оминати увагою роботи військових діячів доби УНР О. Удовиченка¹³⁷ 138 та О. Вишнівського¹³⁹. Роботи генерала О. Удовиченка загалом присвячені бойовому шляху Третьої Залізної дивізії, проте відносно повстанського руху в автора є чітка диференціація: так, всіх повстанців він поділяє за критерієм їхньої користі для будівництва незалежної України. Зокрема, перша категорія – ті, що мали високий рівень національної свідомості і тому боролися за ідею незалежності України. Друга – ті, що були продуктом революції, без жодної моральної й патріотичної бази. На чолі останніх стояли авантюристи, а самі відділи склалися часто-густо з бандитів¹⁴⁰.

Ці загони О. Удовиченко називає деструктивним елементом, особливо шкідливим в українському національному русі, адже їх підтримували більшовики, що використовували їх чи проти Української Армії, чи проти білої російської армії і навіть проти десанту військ Антанти в Одесі. Основним їх завданням було вносити хаос. Серед таких формувань як найбільш шкідливі названо загони Н. Махна.

Перша ж категорія повстанців, навпаки, толерується автором і справедливо вважається корисною для боротьби проти ворожих режимів всіх політичних напрямів – червоних, білих, Антанти. Їхня роль полягала у «...руйнуванні тилу ворога шляхом терору та нападу на запільні установи червоних військ, висаджували у повітря залізниці, нарешті,

¹³⁷ Удовиченко О. І. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1919 / О. І. Удовиченко. – Нью-Йорк, Червона Калина, 1971. – 264 с. *Його ж.* Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – 178 с.

¹³⁹ Вишнівський О. Повстанський рух та отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, Капітула відзнаки хреста Залізного стрільця, 1973. – 109 с.

¹⁴⁰ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – С. 50.

просто вступали у відверті бої з частинами Червоної армії. Сила повстанських відділів полягала в їхній тактиці несподіванки та у швидкості удару по ворогові, а слабкість їх – у примітивній організованості й озброєнні, у прив'язаності до своїх осель, завдяки чому повстанці не могли витримати затяжних боїв»¹⁴¹.

О. Вишнівський загалом солідарний із класифікацією повстанського руху, викладеного О. Удовиченком, проте глибше диференціює «негативних» повстанських отаманів, виокремлюючи серед них «батьків-отаманів», опереткових отаманів, отаманів-анархістів та комуністичне охвістя¹⁴². На думку автора, найбільш негативно в історію увійшла саме категорія отаманів-анархістів, головним персонажем серед яких був Н. Махно¹⁴³.

Щодо мемуарів білої російської політичної еміграції то варто наголосити, що у спогадах учасників денікінського білого руху селянські повстанські формування зазвичай асоціювалися з бандитизмом. Питання українського національного руху в мемуарах «великодержавників» розглядалося через призму ненависті та презирства й трактувалося як сепаратизм: «Українці – до них одне презирство, як до ренегатів та рознузданих банд»¹⁴⁴. Подібні адепти «Единой и неделимой» доходили до того, що відмовляли в самому існуванні мови, культури та історії окремого українського народу¹⁴⁵. Усіляке повстанство проти білогвардійців розглядалося як звичайний бандитизм¹⁴⁶. Зокрема, і

¹⁴¹ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – С. 51.

¹⁴² Вишнівський О. Повстанський рух та отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, Капітула відзнаки хреста Залізного стрільця, 1973. – С. 10.

¹⁴³ Там само. – С. 37, 45 – 69.

¹⁴⁴ Дроздовский М. Г. Дневник / М. Г. Дроздовский. – Отто Кирхнер и Ко, Берлин, 1923. – С. 108

¹⁴⁵ Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине» 1917 – 1918. / Г. Н. Лейхтенбергский. – Берлин, 1921. – С. 14, 47 – 50.

¹⁴⁶ Герасименко К. В. Махно / К. В. Герасименко // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин, Юденич, Врангель. – Государственное социально-экономическое издательство. – М. – Л., 1931. – С. 245.

командувач Добровольчої армії А. Денікін у своїх мемуарах називав повстанців Слобожанщини бандитами, що знаходилися під впливом махновського руху¹⁴⁷. Проте, враховуючи «єдінонеделімську» концепцію існування Росії, а разом із нею і «національних окраїн», яку сповідував А. Денікін, всі, хто мав інший світогляд, автоматично ставали «бандитами та зрадниками» Росії.

Загалом, мемуарна література не може слугувати абсолютно достовірним джерелом інформації, проте опубліковані спогади дають можливість побачити події 191–1920-х років очима їхніх безпосередніх учасників. Що ж стосується обсягу та різноманітності джерельної бази з історії повстанського руху Слобожанщини в 1918–1919 рр., то вважаємо, що вона представлена достатньою кількістю архівних матеріалів, широким колом опублікованих джерел, видань мемуарного характеру та преси різноманітного політичного спектру. Усі перелічені джерела дають змогу комплексно відтворити причини зародження, перебіг повстанського руху, проаналізувати його основні закономірності та особливості в умовах громадянської війни та нової економічної політики.

Отже, підбиваючи підсумки, можна констатувати, що проблема зародження та існування повстанського руху на Слобожанщині почала розглядатися в науковій літературі практично одразу після своєї появи, оскільки перші роботи нарративного, аналітичного, узагальнюючого, мемуарного характеру були написані сучасниками подій із різних політичних та ідеологічних таборів. Проте, з остаточною перемогою більшовиків, а відповідно, і радянського погляду на події Української Революції та селянського повстанського руху, ця тема стала справжнім

¹⁴⁷ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 г. / А. И. Деникин. – Минск. : Харвест, 2002. – С. 90, 255.

полем для створення стійких міфологем, більшість з яких продовжує жити в свідомості пересічного громадянина й понині.

У 1930–1940 рр. наукова громадськість була змушена утримуватися від дослідження тематики селянського руху на Слобожанщині у зв'язку із ідеологічним та фізичним терором, що супроводжував перетворення УСРР на складову частину тоталітарної держави.

Тому повернення до цієї теми змогло відбутися тільки в другій половині 1950-х–1980-х рр. Проте дослідження участі найширших народних мас у громадянському конфлікті 1918–1923 рр. перетворилося на один із засобів ідеологічного виправдання політичного курсу більшовицької партії.

Тому для радянської історіографії було характерне однобічне, тенденційне висвітлення історії селянського руху з застосуванням подвійних стандартів. Якщо боротьба селянства Слобожанщини проти німецько-австрійської окупації, денікінського режиму в наукових працях отримувала виключно позитивну оцінку, то антибільшовицькі повстання однозначно трактувалися як «куркульський бандитизм та контрреволюція». Оскільки невігідні для комуністичного режиму факти з історії збройного протистояння замовчувалися, вивчення історії селянського руху на Слобожанщині розвивалося за своєрідними кліше, породжуючи низку робіт з однобічними оцінками й висновками, що повсторювали одна одну. Бажання показати керівну роль КП(б)У і РКП(б) у боротьбі з контрреволюційними режимами чи «куркульським бандитизмом» звело на нівець базовий для дослідника принцип об'єктивності.

Тим не менше радянська історіографія накопичила значний фактологічний матеріал і визначила головні напрями майбутніх

досліджень з проблеми повстанського руху Слобожанщини в 1918–1919 рр.

Після здобуття Україною незалежності відбулося критичне переосмислення значної кількості науково-історичних висновків, що були зроблені радянською історіографією за попередні роки. Українські історики здійснили ревізію цілої низки радянських історіографічних міфологем та запропонували нове трактування ключових моментів Української Революції 1917–1919 рр. та подій, що нерозривно пов'язані з нею: ставлення селянства до режимів, що послідовно змінювали один одного, до національної ідеї, земельного питання, політики «воєнного комунізму», селянського повстанського руху.

Більшість дослідників погоджуються з негативною оцінкою наслідків спроб КП(б)У і РКП(б) втілити в життя більшовицьку форму господарювання, у тому числі й в українському селі. У дослідженнях, присвячених селянському повстанському руху часів Української Революції селянські збройні виступи переважно характеризуються як форма самозахисту. Проте сучасні автори відзначають і великі вади всього повстанського руху, на які ще в 1920-ті рр. звертав увагу у своїх творах видатний український воїн-письменник Ю. Горліс-Горський: «Чому величезні повстанчі сили України не можна перетворити в національну армію ... Чи я можу знати, чому український селянин готовий боротися на життя і смерть з ворогом, лише... під своїм селом – найдалше під своїм повітовим містом? Дальше... – то вже діло Петлюри з армією, в існування і силу яких він свято вірить... Якби не те переконання – може легше було б зробити з повстанців національне військо...»¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Міти Холодного Яру // (Післямова до книги «Холодний Яр», виданої у Лондоні 1967 р.). – Черкаси : Видавництво Чабаненка Ю., 2012. – С. 6.

Недержавницький менталітет українського селянина, стихійність повстань, неорганізованість, відсутність чітких цілей і уявлення про їх реалізацію критично заважали повстанському руху на шляху боротьби з більшовицьким та іншими окупаційними режимами.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених селянсько-повстанському руху доби Української Революції, повстанський рух на Слобожанщині не став предметом спеціального дослідження. Як правило події, що пов'язані з боротьбою селянства Харківщини, розглядаються як доповнення для змалювання більшої, узагальнюючої картини в межах всеукраїнського дослідження або порівняння з аналогічними подіями в інших регіонах. У наукових розвідках значною мірою переважає фактографічно-ілюстративний підхід. Науковці часто зосереджуються виключно на антибільшовицькій боротьбі селянства в краї, лише іноді вдаючись до розгляду боротьби хліборобів Слобожанщини з іншими окупаційними режимами.

Вакуум у дослідженнях селянського руху на Слобожанщині спостерігається в закордонній історіографії. Якщо боротьба повстанців Холодного Яру, Волині, Півдня України широко репрезентовані як у розвідках емігрантських кіл, так і в дослідженнях іноземних авторів, то участь селянських мас Слобідської України в боротьбі 1918–1920-х рр. не знайшла свого відображення та зацікавлення в закордонній історіографії.

Отже, огляд історичної літератури переконливо доводить, що вивчення участі селянства Слобожанщини в Українській Революції 1917–1921 рр. та супутньому їй повстанському русі залишається одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної історіографії. Аналіз наукової літератури свідчить, що історія селянської боротьби на слобідських землях не отримала цілісного висвітлення в працях, присвячених періоду національно-демократичної революції і громадянської війни в Україні.

Окремі аспекти соціально-політичної активності сільського населення Харківщини в 1917–1920-х років були предметом наукових розвідок декількох поколінь істориків. Але об'єктом всебічного, комплексного науково-історичного дослідження місцевий селянський рух не став, що ми і спробуємо виправити в цій праці.

РОЗДІЛ 2.

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА СЛОБОЖАНЩИНІ (КВІТЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 рр.).

2.1. Зародження селянського повстанського руху на Слобожанщині

На початку 1918 р. становище Центральної Ради (далі – ЦР), а разом із нею і всієї Української Народної Республіки (УНР) як національного утворення стало критичним. Більшу частину території держави було захоплено більшовиками, які вже підходили до Києва. За цих умов керівниками ЦР було прийнято вимушене рішення укласти мирний договір («Хлібний мир») із державами Четверного союзу на взаємовигідних умовах – збіжжя за військову допомогу. Після важких та тривалих переговорів 9 лютого 1918 р. (за новим стилем) УНР та країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) уклали Брестський мирний договір, за яким обидві сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, що були спричинені війною, відновлювали економічні відносини, брали на себе зобов'язання обмінятися військовополоненими¹⁴⁹.

Також окремим пунктом в угоді зазначалося, що сторони зобов'язуються провести «взаємний обмін лишків найважливіших сільськогосподарських промислових виробів для задоволення нагальних потреб»¹⁵⁰. Таким чином було завуальовано сказано те, про що виконувач обов'язків голови української делегації О. Севрюк повідомляв із Бреста уряду УНР: «Німці пов'язують звільнення території УНР від

¹⁴⁹ Мирний договір між УНР з однієї і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони // Рух. – 1918. – 17 квітня.

¹⁵⁰ Українське відродження 1917 – 1920 рр. на Сумщині. Т.1. / автор-упорядник Г. М. Іванушенко – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. – С. 75.

більшовицьких військ з отриманням від нас хліба одного мільйона тонн, до 31 липня»¹⁵¹.

Через тиждень делегація Центральної Ради звернулася до Австро-Угорщини та Німеччини з проханням надати Українській Народній Республіці допомогу проти наступу більшовицьких сил. Спочатку йшлося про те, що проти більшовиків будуть наступати військові частини держав Четверного союзу, укомплектовані з колишніх військовополонених українців («синьо-» та «сірожупанників»). Проте вище керівництво Німеччини та Австро-Угорщини не виконало цього пункту домовленості, а надіслало для боротьби з більшовиками частини, що воювали на Східному фронті. Усього в Україну вирушили 23 німецькі та 10 австро-угорських дивізій, що налічували 350 тисяч солдат та офіцерів. Це спричинило негативну реакцію серед українського населення, адже в розумінні селянства, значний відсоток якого воював у складі російських імперських військ, німці були ворогами.

Саме тому Рада Міністрів УНР, усвідомлюючи можливі негативні наслідки цього кроку, у спеціальній відозві переконувала, що уряд прийняв військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини та Австро-Угорщини. Навіть містилося запевнення, що українські частини в них – «українці – січові стрільці з Галичини» будуть битися з ворогами України «під проводом польового штабу нашої держави»¹⁵².

У зв'язку з наступом німецької армії українська мирна делегація в Бресті також оприлюднила декларацію: «Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і

¹⁵¹ Никольников Г. Б. Брестский мир и Украина / Г. Б. Никольников. – К. : Наукова думка, 1981. – С. 48.

¹⁵² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.] – К. : Наукова думка, 1997. – С. 160 – 161.

довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»¹⁵³.

У той же час, незважаючи на всі декларації та відозви, які мали переконати українське селянство в необхідності позитивного сприйняття німецько-австрійських військ, від самого початку присутності іноземних збройних сил на українських теренах напруга наростала і подекуди приймала форми збройного спротиву проти реквізицій хліба та фуражу, виникла загроза відкритих виступів та партизанської боротьби¹⁵⁴. Періодично виникали сутички між українцями та німецько-австрійськими солдатами на побутовому ґрунті. Зокрема, в газеті «Народна воля» від 14 березня 1918 р. повідомлялося, що «німецьке військо втручається у внутрішні справи України й робить подекуди насильства над людністю. Так, наприклад, на ст. Жуляни виникло непорозуміння між німецькими солдатами та службовцями цієї станції. Непорозуміння перейшло в озброєну сутичку, після чого військовий суд німецького полку засудив чотирьох українців на кілька років тюрми. Були також непорозуміння і в інших місцях, де німецьке військо «не поважає законів Української Республіки»¹⁵⁵, зустрічалися непоодинокі випадки, коли німці розбивали в шпиталях замки, розганяли козаків тощо¹⁵⁶. Таким чином, незважаючи на всі спроби Центральної Ради задекларувати мирні взаємовідносини з німецько-австрійськими військами, зловживання з боку останніх призводили до справедливого незадоволення населення, що загрожувало вилитися в збройне протистояння.

¹⁵³ Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України в 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність / Р. Я. Пиріг // УІЖ. – 2013. – Вип. 3 (№ 510). – С. 15.

¹⁵⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М. : Государственное издательство «История гражданской войны», 1936. – С. 23.

¹⁵⁵ Матеріали засідань Малої ради, 13 березня 1918 р. // Народна воля. – 1918. – 14 березня.

¹⁵⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.] – К. : Наукова думка, 1997. – С. 162.

Між тим, починаючи з березня 1918 р. німецьке та австрійське військове керівництво в УНР почало виявляти занепокоєність та обґрунтовані сумніви в здатності Центральної Ради навести лад та забезпечити свою частину угоди, а саме надати обумовлену кількість провіанту: «...незважаючи на те, що уряд і проводить бажані нам заходи, на селі ніхто не думає про виконання його розпоряджень; із цього виходить, що і уряд не відчуває особливого незадоволення, коли місцеві органи чинять нам перепони. На мою думку, було б краще всього, якби в районах, де є достатня кількість наших окупаційних військ, спробувати найближчим часом зв'язати наших комісіонерів безпосередньо з виробниками через місцевих торговців»¹⁵⁷.

Серед таких «бажаних заходів» було створення 15 березня 1918 р. особливих комісій по відчуженню лишків зернових, фуражних і м'ясних продуктів, створені за наказом уряду УНР, згідно із Брестським договором. Після вигнання більшовицьких військ за межі Слобожанщини, ці комісії з'явилися разом із німецькими військовими частинами в селах. Їхнє завдання полягало у вилученні за твердими цінами селянського хліба та інших видів продовольства з метою сприяти виконанню економічних зобов'язань УНР перед Центральними державами. Кожному члену селянської сім'ї встановлювався прожитковий мінімум у розмірі 9 кг пшеничної муки і 10 кг житньої муки на місяць¹⁵⁸. Тверда ціна, за якою держава вилучала хліб, становила 3 крб за 1 пуд зерна, в той час, як на ринку перекупники платили за пуд зерна 15 крб. Під час своєї роботи комісії всі вилучені продукти перевозилися до продуктових складів засобами самих селян. Якщо продукти було здано із

¹⁵⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М. : Государственное издательство «История гражданской войны», 1936. – С. 34.

¹⁵⁸ Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник / Ред. О. М. Мироненко. – К. : Либідь, 1997. – С. 193.

запізненням, то тверда ціна зменшувалася на 30%. Якщо харчі приховувалися, ціна зменшувалася на 50%. У села, що відмовлялися здавати хліб, заборонялося надавати для продажу продукти промисловості – тканини, цвяхи, гас.

У свою чергу уряд В. Голубовича на засіданні 3 квітня 1918 р. постановив надати право представникам Державної земельної комісії скласти остаточну торговельну угоду із державами Четверного союзу на таких умовах: по-перше, Україна зобов'язувалася поставити до нового урожаю максимум до 60 млн пудів зернових і бобових продуктів та муки; по-друге, ціна на хліб середньої якості повинна бути встановлена монопольна з моменту здачі; по-третє, припускалося представництво німців в центральному і, на крайній випадок, в губерніальних продовольчих органах для контролю прийому і відправки збіжжя. Від західних союзників українські урядовці вимагали авансувати заготовку хліба; повернути потяги, відбиті у більшовиків, і надати мішки для збіжжя; негайно розпочати ввіз в Україну промислових продуктів, в першу чергу, сільськогосподарських машин і мануфактури, а також запропонувати німцям припинити самовільний вивіз збіжжя з залізниць і надалі не втручатися в справу продовольчу¹⁵⁹.

Отже, можна відзначити, що український уряд намагався виконувати свої зобов'язання перед західними союзниками, був обізнаний із фактами самочинних німецько-австрійських реквізицій і намагався в межах своїх сил, законодавства та дипломатії – єдиними своїми засобами, не допускати їх. Більше того, керівництво УНР вимагало виконання і німецько-австрійської стороною своїх обов'язків у сфері надання промислових товарів.

¹⁵⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.] – К. : Наукова думка, 1997. – С. 244.

Швидкий наступ об'єднаних німецько-австрійських та українських частин призвів до звільнення від більшовицьких окупантів 1 квітня Білопілля, 3 квітня – Сум та Охтирки, а 6 квітня – Харкова¹⁶⁰. За більшовицькими джерелами – 9 квітня, що на наш погляд, більш відповідає дійсності (рис. 1).

Рис. 1. Парад німецько-українських військ під час вступу до Харкова.
В центрі – командувач Запорозького корпусу ген. О. Натієв

Вже в Харкові до Запорізького корпусу полковника П. Болобочана доєднався місцевий піший партизанський загін полковника Лубяницького, який нелегально діяв за більшовицького режиму, чинячи диверсії проти них, зокрема нищачи склади та здійснюючи замах на окремих осіб¹⁶¹. Також, в очікуванні звільнення від більшовиків, в містах та селах Слобожанщини відбувалися повстання проти «влади Рад». Так, 23 – 24 березня 1918 р. в Сумах відбувся значний збройний виступ, який було

¹⁶⁰ Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим / Б. Монкевич. – Н'ю-Йорк, 1956. – С. 98.

¹⁶¹ Там само. – С. 95.

придушено силами «Надзвичайної комісії по обороні Півдня Росії» під керівництвом Потапова¹⁶².

Проте тікаючи від німецько-австрійського корпусу та війська УНР, більшовики не збиралася відмовлятися від своєї головної мети – грабунку продовольчих та промислових ресурсів України. Мета завоювання України яскраво виявилась уже в телеграмі В. Леніна до В. Антонова-Овсеєнко та Г. Орджонікідзе від 15 січня (28 січня) 1918 р.: «Заради бога, приймайте найенергійніших та революційних мір для відправки хліба, хліба і хліба!!! Інакше Пітер може загинути. Особливі потяги і загони. Збір та ссипання. Проводжати потяги. Повідомляти кожен день. Заради бога»¹⁶³. Таким же продовжував залишатися лейтмотив багатьох повідомлень більшовицького керівництва і в наступні дні, після початку очищення території УНР від більшовицьких військ. « (...) Для комісара Орджонікідзе. (...) Від душі дякую за енергійні заходи з продовольства. Продовжуйте, заради бога, з усіх сил добувати продовольство, організувати спішно збір та зсипання хлібу, аби налагодити постачання до бездоріжжя. Вся надія на Вас, інакше голод до весни неминучий», – телеграфував В. Ленін 4 лютого 1918 р.¹⁶⁴. Протягом січня – квітня цього року, за неповними даними, до Росії було вивезено з України понад 17,3 млн. пудів хліба і 5 млн. пудів інших харчів¹⁶⁵.

3 березня 1918 р. було підписано мирну угоду між Радянською Росією та державами Четверного союзу із визнанням УНР. Проте в розумінні радянського керівництва це зовсім не означало, що більшовики мали відмовлятися від України. Натомість в Петрограді було вирішено

¹⁶² Державний архів Сумської області (ДАСО). Р – 2362. – Оп. 1. – Спр. 20. – арк. 7.

¹⁶³ Ленін В. І. К В. А. Антонову-Овсеєнко и Г. К. Орджоникидзе. 15 января 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 30.

¹⁶⁴ Ленін В. І. Телеграмма к Г. К. Орджоникидзе / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 35.

¹⁶⁵ Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917 – 1920 / М. Ковальчук. – К. : 2007. – С.24.

зробити вигляд, що до подій в Україні Радянська Росія не має ніякого відношення, а проти Центральної Ради ведуть війну війська «українського радянського уряду».

До війни із Центральною Радою та німецько-австрійською присутністю силами мало бути залучене і українське селянство, що і підтвердив В. Ленін в своєму посланні до Г. Орджонікідзе 2 (15) березня 1918 р. : «Термінова евакуація хліба та металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони (...) із залученням в справу селян, рішуче і беззастережне перелицювання наших частин, що перебувають в Україні на український лад – таке тепер завдання. Потрібно заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, він має називатися просто Овсієнко»¹⁶⁶. Для того аби створити ілюзію українського національного повстанського руху, в тил наступаючих військ мали засилатися невеликі загони, які розмовляли українською мовою з метою дезорганізації тилів, сіяння паніки та піднімання «мужицького», тобто селянського повстання¹⁶⁷.

Неможливість відмови від України також була закріплена в Декларації Центрального Виконавчого Комітету рад України від 7 березня 1918 р. В ній конкретно вказувалося на те, що: «1. Ми ніколи не розглядали Українську Радянську Республіку як національну республіку, а виключно як Радянську Республіку на території України. 2. Ми ніколи не поділяли повної незалежності Української Народної Республіки, розглядаючи її як більш або менш самостійне ціле, пов'язане із

¹⁶⁶ Ленін В. І. Г. К. Орджонікідзе. 15 марта 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 50.

¹⁶⁷ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине . – М, 1966. – С. 30.

загальноросійською Робітничо-Селянською Республікою федеративними узами»¹⁶⁸.

Таким чином, боротьба за повернення території України під свій контроль була розпочата Радянською Росією ще до повної ліквідації більшовицької присутності на землях УНР. Головнокомандувач радянськими військами В. Антонов-Овсієнко (рис. 2) чудово усвідомлював безперспективність прямого військового зіткнення із німецько-австрійськими військами, а тому вирішив вести одночасно фронтові дії, поєднуючи їх із партизанською боротьбою у тилу.

Рис. 2. В. Антонов-Овсієнко

5 березня було віддано наказ І. Кожевнікову створити диверсійно-агітаційний підрозділ, завданням якого була організація селянства Полтавської та Харківської губерній для збройної боротьби та підривної діяльності в тилах української та німецько-австрійської армій. В перспективі мала створитися широка розгалужена мережа повстанських осередків, що діяли б під радянськими гаслами і мали охоплювати собою

¹⁶⁸ Декларация исполнительного комитета советов Украины. 7 марта 1918 г. / Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – 9 марта.

все Лівобережжя ¹⁶⁹. 11 березня відбулося коригування планів, щодо діяльності диверсійних з'єднань І. Кожевнікова. Територія значно звужувалася та стосувалася Сумського, Лебединського, Охтирського, Гадяцького, Зіньківського та Богодухівського повітів (рис. 3).

Рис. 3. І. Кожевніков

На новостворені загони покладалося завдання індивідуального терору стосовно антипатиків більшовицького режиму; руйнування шляхів сполучення; підрив мостів, шосейних доріг та залізниць; припинення телеграфного і телефонного сполучення, руйнування ліній та дротів; знищення всіх харчових запасів, які могли бути використані українськими чи німецько-австрійськими військами; інформування про їхню кількість та переміщення більшовицького військового керівництва. До того ж мала проводитися агітація серед української армії та німецьких військ шляхом усної пропаганди та розповсюдження відповідної більшовицької літератури.

Всього до цієї диверсійної групи входило до 80 чоловік. Із них в межах Слобожанщини діяли: в Сумському (також Путивльському та Грайворонському повіті) під керівництвом С. Міношина – 20 осіб; в

¹⁶⁹ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л. : Гос. издательство, 1928 – Т. 2. – С. 16.

Лебединському повіті під керівництвом В. Вахрушова – 17 осіб; в Охтирському повіті під керівництвом В. Міхеєнка – 14 осіб; в Богодухівському повіті під керівництвом Н. Бекреньова – 9 осіб¹⁷⁰. 6 квітня із групи І. Кожевникова було виділено 35 чоловік під керівництвом Назарова для організації підривної та агітаційної діяльності в Харківському, Зміївському, Ізюмському та Слов'янському повітах¹⁷¹. Чудово розуміючи, що для здобуття перемоги необхідно залучати будь-які резерви, В. Антонов-Овсієнко активно використовував загопи анархістів, зокрема, М. Нікіфорової. Ці загопи не мали бойового вишколу та необхідної організації, натомість діяли самочинно, свавільно покидали фронт і тероризували цивільне населення, фактично були звичайними криміальними елементами. Зокрема, загін анархіста Черняка 30 березня, дезертирувавши з-під м. Лохвиця, опинився в Лебедині, де зайнявся грабунками. Великий загін Девицького (1000 багнетів, 2 гармати та 100 кулеметів) 6 квітня залишив фронт біля Мерефи та захопив Лозову, тероризуючи місцеве населення¹⁷².

Таким чином, вже на середину березня оформився більшовицький диверсійно-агітаційний рух. Єдиною метою, яку переслідували «червоні» керівники, було утримання українських земель в орбіті їхнього впливу та продовження експлуатації природних ресурсів. Для досягнення цієї мети більшовицька верхівка розв'язала війну, надавши їй видимість громадянської, між Центральною Радою та «українським радянським урядом» і залучила найширші прошарки українського населення, перш за все, селянства, граючи на їхньому бажанні задовольнити свій аграрний

¹⁷⁰ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л. : Гос. издательство, 1928 – Т. 2. – С. 42 – 43.

¹⁷¹ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М, 1966. – С. 30.

¹⁷² Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л. : Гос. издательство, 1928 – Т. 2. – С. 130, 175 – 176, 192.

голод, використовуючи прорахунки Центральної Ради та німецько-австрійського військового керівництва в цьому питанні.

Звичайно, дії радянських диверсійних підрозділів, агітація проти УНР та присутності армій держав Четверного союзу, вбивства представників адміністрації та інші дестабілізаційні дії, не могли залишатися непоміченими із боку фактичної влади. 21 березня 1918 р. було опубліковане розпорядження командуючого німецькими військами про введення на території УНР законів військового часу. Зокрема, такі злочини як шпигунство, заклики до повстання, знищення залізниць, телефонного (телеграфного сполучення), вбивства каралися смертю через повішення або розстріл¹⁷³. Якщо ж врахувати, що жертвами каральних заходів найчастіше ставали не справжні диверсанти-більшовики, а звичайні селяни, що могли опинитися не в той час і не в тому місці, то не важко передбачити, що дії німецько-австрійської адміністрації почали викликати справедливе обурення та спротив із боку хліборобів. Таким чином, виконувалося головне завдання комуністичного військового керівництва – спровокувати Центральну Раду та німців на репресії, які б викликали збройну боротьбу та повстанську війну.

До того ж, присутність іноземних військ в Україні невідворотно переходила від форми «військової допомоги» до окупації. Так, яскравим проявом цього та втручанням у внутрішні справи УНР став наказ фельдмаршала Г. Айхгорна (рис. 4) від 25 квітня 1918 р. про поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на місцеве цивільне населення.

¹⁷³ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 64 – 65.

Рис. 4. Г. Айхгорн

Мотивація цієї дії була максимально лаконічна: у зв'язку з відсутністю «достатньо сильної судової влади». Відповідно до німецького законодавства військово-польовому суду підлягали дії українських громадян, спрямовані проти німецьких військ чи установ, а також протидія постановам або розпорядженням німецької влади¹⁷⁴.

В умовах, коли Центральна Рада фактично не мала реальних владних важелів на місцях, всі повноваження перебрала на себе німецьке військово-керівництво, вдаючись до самочинних реквізицій. Так, 26 квітня 1918 р. в канцелярію Харківського губернського комісара Центральної Ради С. Тимошенка (рис. 5) надійшла скарга від мешканців с. Малі Проходи Липецької волості Харківського повіту, такого змісту: «До нас у село щодня приїжджають німецькі солдати, хапають усе, що потрапило їм під

¹⁷⁴ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М. : Государственное издательство «История гражданской войны», 1936. – С. 52.

руку, чинять незаконні реквізиції сіна, худоби і інших продуктів (...) самі ходять дворами і все беруть»¹⁷⁵.

Рис. 5. С. Тимошенко

Присутність значного військового контингенту іноземної держави та загальна невизначеність в країні відкривали шляхи для зловживань місцевої влади, жертвами яких ставали в першу чергу селяни. 28 квітня 1918 р. Горобівський селянський комітет надіслав скаргу губернському комісару Центральної Ради про утиски комітету із боку Білопільської волосної земської управи. В ній повідомлялось, що поява німців у м. Білопілья Сумського повіту дала змогу місцевій волосній управі вважати цей прихід поверненням до «миколаївського режиму» та чинити всілякі репресії проти селянських комітетів, зокрема, самочинно вилучати документи та печатки Горобівського селянського комітету¹⁷⁶. Фактична ж відсутність реакції із боку української влади на очевидні порушення із боку як окупаційних військ, так і місцевих управ, породжувала зневіру

¹⁷⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 26.

¹⁷⁶ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 150.

селянства в здатності Центральної Ради захистити їхні права та відстояти інтереси.

В результаті комплексу причин, серед яких головними були:

1. нездатність Центральної Ради виконати взяті на себе зобов'язання перед німецьким та австрійським урядами в забезпеченні цих країн продовольством;

2. невирішеність аграрного питання та відсутність соціально-економічного захисту, відштовхнуло від української влади селянство, підірвало її авторитет в середовищі, в якому апріорі було найбільше прибічників Центральної Ради.

29 квітня 1918 р. у Києві на багатотисячному хліборобському з'їзді гетьманом усієї України був проголошений Павло Скоропадський – нащадок стародавнього українського гетьманського роду, генерал-лейтенант російської імператорської армії, колишній ад'ютант Миколи II та великий землевласник (рис. 6). На зміну парламентській, демократичній, соціалістичній Українській Народній Республіці з'явилася Українська Держава – авторитарне, консервативне правління з зовнішніми атрибутами давньоукраїнської Гетьманщини.

Рис. 6. П. Скоропадський

За словами видатного українського військового діяча О. Удовиченка, цей державний переворот у військових частинах було зустрінuto майже спокійно. Адже для української молоді, вихованої на історичних традиціях минулого, нова форма влади на чолі з Гетьманом навіть імпонувала¹⁷⁷. Саме завдяки нейтралітету війська та невдоволенню селянства аграрною політикою Центральної Ради, переворот пройшов безкровно.

Влада Центральної Ради була повалена. Проте, німецько-австрійське військове командування, посприявши зміні одного уряд іншим, як здавалося, ефективнішим для виконання умов Берестейського договору, в очах місцевого населення перейшло із категорії «запрошених помічників» до категорії окупантів.

По-перше, на селян лягав весь тягар постачання збіжжя та інших харчів в Німеччину та Австро-Угорщину за значно заниженими цінами, а іноді (у випадках самочинних реквізицій) і задарма, що нічим не відрізнялося, від грабунків більшовицького режиму.

По-друге, українське селянство не змогло відійти від того образу ворога, яким німець або австрієць став для них – колишніх солдатів армії Російської імперії на полях битв Першої світової війни.

По-третє, більшовицька пропаганда дуже чітко реагувала на недоліки, насамперед, аграрної політики Центральної Ради, а також на дії німецько-австрійських військ, провокуючи їх постійними диверсіями в тилу завдяки розгалуженій мережі підготовлених груп. В умовах фактичного інформаційного вакууму, селяни ставали нестійкими до комуністичної демагогічної пропаганди та переймали радянську ідеологію, поповнюючи повстанські загони більшовиків. Центральна Рада

¹⁷⁷ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – С. 26.

не змогла, та й не мала часу, аби організувати ефективний спротив тій диверсійно-пропагандистській «гібридній» війні, яку організувала і весь час підтримувала Радянська Росія. Переманивши ж на свій бік українське селянство, більшовики могли вести війну проти УНР, використовуючи найбільш потужний із ресурсів, який вона мала.

2.2. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави та Директорії (квітень 1918 – січень 1919 рр.).

Головним та найбільш нагальним для вирішення питань в країні залишалося земельне. Тому вже в своєму першому офіційному документі – «Грамоті» від 29 квітня 1918 р., П. Скоропадський чітко сформулював засади нової державної аграрної політики. Право приватної власності як «як фундаменту культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі», натомість, скасовувалися всі розпорядження Тимчасового уряду та уряду УНР. Дозволявся вільний продаж і купівля землі, в грамоті було вказано положення про «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих землевласників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹⁷⁸. В сфері економіки дозволялися повна свобода торгівлі та відкривався широкий простір для приватного підприємства¹⁷⁹. Вже з першого програмного документа видно, що гетьман цілком усвідомлював важливість проведення аграрної реформи та лібералізації економіки, які стали б на той момент домінуючим чинником стабілізації внутрішньополітичного ладу, виконання взятих на себе зобов'язань за

¹⁷⁸ Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король [та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – С. 56 – 57.

¹⁷⁹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1. Мюнхен, 1983. – С. 384.

Берестейським договором, а також заспокоєння найбільш пасіонарної частини малоземельного селянства.

Зміна влади на Слобожанщині викликала стихійні селянські виступи, які вилилися у погроми поміщицьких маєтків та садиб заможних селян. Вони не мали політичного забарвлення, і були за своєю суттю зведенням рахунків із тими, кого хлібороби вважали винними в своїх майнових та аграрних проблемах. Проте треба розуміти, що навіть аполітичні напів – чи повністю кримінальні дії стосовно багатих землевласників, що проходили під умовним гаслом «грабуї награбоване», мали в основі більшовицькі демагогічно-волюнтариські принципи зрівняльного розподілу.

Вже в першій половині травня тільки на території Куп'янського повіту було розгромлено близько 20 поміщицьких маєтків. 9 травня гетьманський уряд навіть звернувся до начальника штабу німецького окупаційного корпусу генерала В. Гренера (рис. 7) з проханням, «зробити розпорядження німецьким військам про припинення зазначеного бунту в Куп'янському повіті»¹⁸⁰.

Рис. 7. В. Гренер

¹⁸⁰ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – С. 61.

Цим зверненням було продемонстровано, що з самого початку становлення Української Держави, П. Скоропадським враховано прорахунки Центральної Ради в протидії стихійним та спланованим антиурядовим виступам. 1 травня 1918 р. було видано наказ командира I-го армійського корпусу генерал-лейтенанта Мангельбіра, яким заборонялися зібрання, заклики до повстань, пошкодження залізниць, повалення влади тощо. За ці правопорушення встановлювалась смертна кара¹⁸¹. Також не залишилася без уваги і антидержавна пропаганда, яка була дієвим більшовицьким чинником в боротьбі за прихильність селянства. Так, 8 травня 1918 р. наказом губернського коменданта Харківської губернії П. Мироненка-Васютинського вводилась тимчасова цензура у періодичних виданнях з поясненням, що «Враховуючи те положення в якому зараз знаходиться Україна, коли всілякі провокаційні та недостовірні чутки можуть хвилювати населення, я тимчасово наказую ввести цензуру на всі періодичні видання, що виходять на території Харківщини»¹⁸².

З цього видно, що навіть не маючи власних достатніх збройних формацій для самостійного приборкання заворушень, гетьманський режим чутливо реагував на потенційну загрозу із боку ворожих політичних сил, намагаючись діяти на випередження та залучаючи до цього німецько-австрійські сили.

Втім, паралельно із військовою присутністю Центральних держав, йшов процес створення власного поліцейського корпусу. 18 травня уряд ухвалив постанову, якою рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради про створення міліційних формувань визнавалося недійсним. Натомість

¹⁸¹ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 26 – 27.

¹⁸² Установление предварительной цензуры в Харькове. Приказ Губернского Коменданта Харьковской губернии № 16 от 8 мая 1918 года / «Відродження». – 9 мая 1918.

міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підлягала Міністерству внутрішніх справ¹⁸³. Від самого початку свого існування Державна варта мала виконувати низку функцій: охорона громадського порядку і безпеки; організація й контроль за діяльністю місцевих органів; охорона кордонів Української Держави; контроль за проживанням в Україні іноземців; підготовка процедур набуття та позбавлення українського громадянства; контроль за зберіганням, перевезенням і використанням вибухових речовин тощо. Однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на передній план діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збір інформації про політичні настрої, страйки, повстанський, профспілковий рух, політичні партії й організації¹⁸⁴.

Також П. Скоропадським проводилась активна робота, направлена на організацію місцевих органів влади, які б були вірними провідниками політики гетьмана на місцях. З цією метою наказом міністра внутрішніх справ від 14 травня були відправлені у відставку всі повітові комісари. На їхнє місце було призначено повітових старост. Губернським старостою Харківської губернії було призначено генерала П. Залеського¹⁸⁵.

Якщо більша частина населення Слобожанщини в перший місяць існування гетьманського режиму не могла сформулювати свого чіткого ставлення до персони гетьмана, то заможні селяни-землевласники переважно були прибічниками П. Скоропадського, оскільки бачили у поверненні до консервативного правління запоруку стабільності.

¹⁸³ Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К. : Інститут історії України, 2011. – С. 95.

¹⁸⁴ Нариси історії Української Револуції 1917–1921 рр. Кн. 1 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 264.

¹⁸⁵ Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К. : Інститут історії України, 2011. – С. 99.

Менше, ніж за два тижні після гетьманського перевороту, а саме 10 травня 1918 р. до П. Скоропадського прибула делегація від Харківського губернського союзу хліборобів-власників. Мета цього візиту в основному полягала у викладі власних поглядів на систему першочергових заходів для унеможливлення конфліктів між селянством різного достатку. Зокрема хлібороби-власники наголошували на необхідності роззброєння населення, оскільки на руках у нього зібралось багато зброї. До того ж «в разі опору населення розпорядженням губернських або повітових начальників (старост), губернським і повітовим начальникам має бути надане право розпорядження військовою силою для придушення заколотів і відновлення порушених прав»¹⁸⁶.

Зрозуміло, що найбільш ініціативні, організовані і заможні власники індивідуальних селянських господарств на Слобожанщині були зацікавлені у добрих стосунках з новою владою. Необхідність вберегти своє майно та землі від грабунку і розорення з боку малоземельних селян та сільського люмпену, що перебували під ідеологічним впливом партій лівого спрямування, змусила хліборобів-власників шукати захисту своїх майнових прав в уряді Української Держави та тих, хто мав реальну збройну силу – окупаційних німецько-австрійських військ.

Силовий варіант як метод для втихомирення виступів сільського населення Слобожанщини залишався головним і в розумінні місцевої гетьманської адміністрації. В травні 1918 р. Харківський губернський староста, П. Залеський звернувся до німецького командування з проханням надати в розпорядження кожного повітового старости не менше, ніж по 100 німецьких солдатів для повернення розкраденого майна власникам, роззброєння населення, арешту і суду учасників антиурядових

¹⁸⁶ Заставенко Г. Ф. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Ф. Заставенко. – К. : Держполітвидав, 1959. – С. 78.

виступів. Суд мав був бути більш гнучким і оперативним, ніж навіть воєнно-польовий: справи розглядалися протягом однієї доби, вирoki приводилися в дію негайно. Такому суду мали підлягати всі провини, скоєні мешканцями краю, починаючи з жовтня 1917 р. П. Залеський також пропонував надати повітовим старостам диктаторські повноваження¹⁸⁷.

Отже, положення гетьманської грамоти про право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації» призвело до спроб повернути колишню власність господарями, що втратили її під час періоду більшовицької присутності, по території всієї Української Держави. Разом із тим, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в суперечках між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих власників¹⁸⁸.

Для забезпечення приватної власності в аграрній сфері Міністерство внутрішніх справ 18 травня поширило циркуляр про повернення поміщикам їхнього майна. Згідно з цим розпорядженням, землевласникам поверталось вилучене у них селянами рухоме майно, вирубаний ліс, включно із отриманим за розпорядженням земельних комітетів. За невиконання наказу запроваджувалась карна відповідальність. Розпочалась ревізія земельних комітетів, які були скасовані на місцях грамотою гетьмана від 29 квітня 1918 р. На їхню роботу було чимало нарікань ще за часів республіканської влади, зокрема за те, що вони не протистояли самовільному захопленню та нищенню маєтків, а подекуди лише сприяли поглибленню розрухи та хаосу на селі. Міністерство

¹⁸⁷ Складенко С. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. / С. М. Складенко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 66 – 67.

¹⁸⁸ Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України в 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність / Р. Я. Пиріг // УДЖ. – 2013. – Вип. 3 (№ 510). – С. 246.

розпочало формувати регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії¹⁸⁹.

27 травня було опубліковано гетьманський закон, що дістав назву «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» і став першим законодавчим актом Гетьманату з аграрного питання. Згідно з його статтями, право на врожай озимини, засіяної восени 1917 р. власниками земель, належало їм же, незалежно від того, до чиїх рук перейшли земельні наділи. Друга стаття закону повністю співпадала з першим пунктом аналогічного наказу Г. Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. Землі, засіяні весною 1918 р. іншими особами чи орендарями, належали колишнім власникам. Зібраний врожай міг стати власністю орендарів за умови сплати податків за поточний рік, а також повернення власникові землі всіх витрат та внесення орендної плати. Врожай з нив, оброблених реманентом і засіяних насінням колишніх власників, могли збирати лише останні незалежно від того, хто їх засіяв¹⁹⁰. У п'ятій статті йшлося про розв'язання спірних питань між землевласниками та селянами. Для цього у кожному повіті утворювалися спеціальні комісії. Голову призначав міністр земельних справ, а членів комісії – місцева організація земельних власників та сходи сільських громад – кожна по одному¹⁹¹.

Парадоксальним виглядає факт того, що П. Скоропадський позиціонував себе рішучим прихильником саме дрібного землеволодіння, на кшталт фермерського. Його кінцевим ідеалом у цій сфері було «бачити Україну, вкриту лише дрібними, високопродуктивними, приватними

¹⁸⁹ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 1 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2011. – С. 291.

¹⁹⁰ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 360.

¹⁹¹ Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки у 4-х т. Т. II. Рік 1918. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Soldatenko_Valerii/Ukraina_v_revoliutsiinu_dobu_Tom_2/. – Назва з екрану. – С. 156.

господарствами»¹⁹². Проте всі реформи гетьманського уряду в аграрному секторі так чи інакше відбувалися на користь великих землевласників. До того ж гетьманський режим укріплював юридичну базу для воєнної присутності та здійснення каральних заходів збройними силами Центральних держав в Україні.

Так, німецько-австрійські війська отримали статус сил правоохорони і згідно з наказами верховного командування (квітень – травень 1918 року) та окремим рішенням Міністерства юстиції Української Держави (червень 1918 р.) ці війська також закріпили за собою широкі судові повноваження¹⁹³. В новому статусі окупаційні війська могли вільно чинити репресивні дії проти селян, які були пов'язані із грабунком поміщицьких землеволодінь, а також проводити хлібозаготівлю у відповідності до умов Берестейського договору. Харківський губернський староста П. Залеський, розсилаючи 26 травня 1918 р. по повітах відповідний наказ командира німецького корпусу частинам, розташованим в межах губернії, у зверненні до повітових старост писав, що «в питанні повернення майна немає розбіжностей між нами і німецьким командуванням і що штрафи і тюрми будуть застосовані до всіх тих, хто проявить непокору»¹⁹⁴.

Таким чином, протягом травня-червня повернення своїх колишніх землеволодінь та репресій над селянами з боку заможного прошарку сільського населення набрала широкого розмаху та викликала відповідну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків,

¹⁹² Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. / П. Скоропадський. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 137.

¹⁹³ Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: автореферат дис. канд іст. наук / Дніпропетровський університет. – Д. : 2001. – С. 11.

¹⁹⁴ Складенко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918р. / Є. М. Складенко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 76.

німецько-австрійських військ, але й держави, яку уособлював гетьман. Важливим фактором активізації селянських виступів стали дії окупаційних військ з підтримки землевласників. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, накладання контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Широке застосування іноземної збройної сили для упокорення місцевого населення, спільні дії підрозділів Державної варти з німецькими та австрійськими військами приводили до усвідомлення селянством тотожності гетьманського режиму з окупантами, породжували ненависть до нової влади. Отже, відсутність можливості відстоювати свої права легальними методами, штовхала хліборобське населення Слобожанщини на використання збройного опору як єдино можливого засобу для наведення соціальної справедливості.

На території Слобожанщини перші позаекономічні визиски та зловживання за гетьманського режиму із боку військових окупаційних армій та збройна протидія українських селян почали відбуватися вже в травні 1918 р.

Так, у селі Данилівка Ізюмського повіту німецькі солдати провели серед місцевого населення безоплатну реквізицію продовольства, худоби. У відповідь на обурення селян подібними методами, на село було накладено контрибуцію у розмірі 19 тис. крб.¹⁹⁵. Очевидець тих подій М. Могилянський писав: «(...) німці вимагають сіно по 1 крб. за пуд, а воно коштує по 8 крб., беруть сало і платять 1 крб. за фунт, а в місті (...)»

¹⁹⁵ Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году / Ю. Я. Белан. – К. : Издательство университета, 1960. – С. 171.

ціна 5 крб.»¹⁹⁶. Подібні випадки не були рідкістю, оскільки поліцейські функції, якими були наділені німецько-австрійські війська, надавали їм можливість трактувати конфліктні ситуації з місцевим населенням на свою користь, чим відкривали широке поле для зловживань. Типовим прикладом був випадок, коли німецькі військові, виконуючи наказ Харківського повітового старости від 2 червня 1918 р. «Про застосування репресій до селян, які не повернули награване майно з поміщицьких маєтків» проводили обшуки серед населення Камишеваської волості та реквізували все майно, незалежно від того, чи було воно викраденим з поміщицьких економік, чи ні¹⁹⁷.

Втім, і самі селяни зазвичай свідомо йшли на конфронтацію із законом у випадках, коли доводилося повертати відібрані у власників землі сільськогосподарський реманент, незаконно вирубаний ліс тощо. Так, в заяві землевласника Курульської волості Г. Матисена Ізюмському повітовому старості про настрої селян говориться про те, що незважаючи на накази гетьмана та німецького окупаційного командування про повернення реманенту та здачу зброї, реманент селяни здають не повністю, частково зіпсований; дехто взагалі ігнорує накази, при цьому відзначаючи, що здають тимчасово, а незабаром знову відберуть. Зброю здають тільки у вигляді винятку, інші кажуть, що «здати їх змусити можна тільки силою, при чому вони будуть захищатися зі зброєю в руках»¹⁹⁸.

Також варто додати, що значна частина війська, все ж таки, незважаючи на вже цитовані слова О. Удовиченка, перебувала під впливом соціалістичної ідеології Центральної Ради та не могла бути

¹⁹⁶ Могилянський Н. М. Трагедія України / Н. М. Могилянський // Революція на Україні по мемуарам білих / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – М. – Л., 1930. – С. 127.

¹⁹⁷ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 30.

¹⁹⁸ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 368.

міцною опорою для гетьманського режиму. В зазначеній заяві констатується, що «з часу появи гайдамацьких частин у Барвінковому (...) солдатами зазначених загонів ведеться пропаганда у вигляді Третього універсалу, на захист Центральної Ради та проти влади Гетьмана і німецьких військ (...) очікується повернення до колишнього революційного ладу. Зазначені настрої селян проявляються також у частих грабунках та насильстві. За таких умов, звичайно, неможливо не тільки вести господарство, огороджувати посіви та сінокоси від потрав та ліс від вирубки, але й жити в маєтку, переживаючи за життя службовців та власне»¹⁹⁹. Також неможливо отримати від селян, що пограбували маєток, захопили землю чи зробили потраву озимих та сінокосів, хоч якусь компенсацію. Закінчується даний документ пропозицією зі стабілізації ситуації та ліквідації анархії, а саме: «Прошу направити в означену волость загін німецьких військ (...) разом із гайдамаками, при чому керівництво належить німецькому загону, роль же виконавців арештів, реквізиції та екзекуції припадає на гайдамаків. Необхідно при цьому проводити маневрування зазначених загонів, щоб населення бачило на власні очі владу, а не тільки паперові накази, яких за останні місяці видано величезну кількість від найрізноманітніших влад; селянське населення до них звикло і мало звертає на них увагу»²⁰⁰. Отже, стає очевидним, що протистояння на Слобожанщині між гетьманським режимом та окупаційною владою з одного боку та місцевим малоземельним селянством з іншого, виникло як конфлікт економічних інтересів, котрий можна було б вирішити шляхом взаємних поступок, проте із початком широкого застосування владою репресій, контрибуцій, арештів, перейшло у форму збройного конфлікту.

¹⁹⁹ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 368.

²⁰⁰ Там само. – С. 368.

В кінці травня – на початку червеня 1918 р. можна говорити про пожвавлення селянських заворушень на Слобожанщині: у Старобільському повіті селяни припинили повернення поміщицького майна і навіть почали знову забирати повернене, а мешканці окремих волостей Ізюмського повіту почали масово випасати свою худобу в поміщицьких угіддях і здійснювати вирубку лісу²⁰¹. 29 травня в Хотинській економії графа Строганова в Сумському повіті жителями сіл Речек і Яструбине були спалені та пограбовані майже всі господарчі будівлі. Аби приборкати цей селянський виступ, довелося викликати із Сум збройний загін²⁰². Втім, подібні акції насамперед зашкодили самим селянам. Знищення сінокосів в поміщицьких угіддях призвели до гострого дефіциту фуражу для худоби. Внаслідок чого, вже на початок липня 1918р. вартість дефіцитних сільськогосподарських товарів значно виросла.

3 червня 1918 р. виконувач обов'язків начальника адміністративного відділу канцелярії гетьманського військового міністерства повідомляв, що в Ізюмському повіті були помічені більшовицькі загони, які називали себе румунами та вимагали зброю у селян, принагідно розпитуючи про місця дислокації українських та німецьких військ. Також в повідомленні йдеться про зростання кількості агітаторів-червоногвардійців, що ведуть антидержавну пропаганду та розповсюджують провокаційні чутки. Настрій населення схвильований. Відзначено, що боротися із більшовизмом власними силами неможливо, оскільки німецька влада не дає формувати охоронні сотні²⁰³.

²⁰¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО). – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 100, арк. 21.

²⁰² Проишествия в уезде / Южный край – 1918. – 31 мая (№ 39).

²⁰³ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 31.

На середину літа в м. Біловодську Старобільського повіту існував більшовицький осередок із 15 осіб, який займався розповсюдженням прокламацій та відозв до німецьких військ і селянства. Проте, зважаючи на невелику чисельність та слабку організацію ніякого впливу серед населення вони не мали²⁰⁴. На початку літа 1918 року в Зміївському повіті оформлюється законспірований підпільний партійний осередок, що об'єднував 17 чоловік²⁰⁵. Втім, його роль у диверсійній діяльності та збуренні населення, як і Біловодського осередку, була незначна. Загалом же в радянській історіографії літній період 1918 р. зазначений як час масового утворення підпільних більшовицьких організацій для роботи серед місцевого населення, проте відсутність практичних результатів у боротьбі з гетьманським режимом дає змогу засумніватися у їхній ефективності.

Втім, більшовики не збиралися зменшувати тиск на диверсійному фронті. 27 червня в Костянтиноградському повіті Полтавської губернії було розкрито відділ повстанської організації, центр якої та організатори знаходилися в м. Харкові (В. Короленко) і с. Безлюдівці Харківського повіту (В. Підконий). Мета організації – збройна боротьба із німцями, створення та дія партизанських загонів, отруєння криниць та нищення хліба нового врожаю²⁰⁶. В цей же день, але вже в слободі Білокуракіне Старобільського повіту відбулися заворушення серед солдатів військових частин, а саме: І-го кінного гайдамацького полку ім. кошового отамана К. Гордиєнка, І-го Українського куреня смерті і Полтавського

²⁰⁴ Революційне минуле Старобільщини / Уклад. В. О. Щепетильників. – Видання Округової Ювілейної Комісії, Старобільськ, 1927. – С. 23 – 24.

²⁰⁵ Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1967. – С. 455.

²⁰⁶ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 194.

партизанського загону. Причина полягала в антиурядовій агітації, яку почали проводити серед солдатів більшовицькі агенти²⁰⁷.

Активізували свою діяльність і інші ліві партії, насамперед, українські есери. На травень – червень 1918 р. припадає виникнення підпільної повстанської організації в с. Студенок Ізюмського повіту, очолюваної українським соціалістом-революціонером Г. Савоновим (рис. 8).

Рис. 8. Г. Савонов

Із самого початку чисельність її сягала 17 членів, проте швидко зростала. Маючи зв'язки із організаціями есерів в Ізюмі та Харкові, студенецький осередок отримував від них підпільну літературу, газети, прокламації, листівки²⁰⁸.

Також було створено розгалужену мережу в низці сіл Ізюмського (Яремівка, Ярове, Богородичне, Малій Комишувасі, Співаківці, Протопопівці, Бугаївці, Чепелі, Довгенькому) та Куп'янського (слободі Піски Радьківські) повітів. Головна мета цього повстанського угруповання

²⁰⁷ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 195 – 196.

²⁰⁸ Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – С. 60.

на початковому етапі свого існування полягала в пропагандистській, індивідуально-терористичній та диверсійній діяльності.

Окрім есерівського савонівського загону на Ізюмщині існували більшовицькі організації Якова Іщенка (діяла в Теплянських лісах), П. Бойка (в Спиваківському лісі) хоча ніякими активними діями навесні-влітку, вони себе не проявила²⁰⁹.

В донесенні начальника особливого відділу при штабі Гетьмана від 24 червня 1918 р. повідомляється, що в с. Щуровому, в семи верстах від ст. Лиман Північно-Донецьких залізниць дислокується III-й полк козаків ім. Богдана Хмельницького, переконаних «радівців». Козаки відкрито висловлювали думку, що влада гетьмана буде ліквідована, а німців виженуть з України. В околицях м. Слов'янська розквартировано декілька українських полків, солдати яких відкрито заявляють, що вони разом з робітниками Донецького басейну піднімуть повстання для скинення гетьмана, подібних поглядів дотримувалася і більшість офіцерів цих полків. Селяни цієї місцевості не виявляли незадоволення гетьманською владою, проте під впливом пропаганди, як соціалістично налаштованих солдат, так і більшовицьких пропагандистів «в більшості зробилися більшовиками завдяки агітації колишнього управляючого маєтком Щурове, Івана Ахромова»²¹⁰.

Таким чином, практично в усіх повітах Слобожанщини все відчутніше проявлялася нелегальна діяльність агентури РКП(б) та українських соціалістичних партій, яка з перемінним успіхом діяла на цих землях із березня. Активізація підривних потуг більшовиків, спрямованих на розпалювання збройного громадянського конфлікту в Україні влітку 1918 р. та якнайскорішого повернення влади рад, були зумовлені

²⁰⁹ Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – С. 62.

²¹⁰ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 367.

загостренням продовольчого питання в цей час в РСФРР. Питання про відновлення в Україні влади рад вимагало негайних заходів. 5 – 12 липня 1918 р. в Москві відбувся I-й з'їзд комуністичної партії більшовиків України, що ставила перед собою завдання боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки та з «німецькими імперіалістами, гетьманом та Центральною Радою (...) під прапором робітничо-селянського повстанського уряду України»²¹¹. Резолюція, прийнята з'їздом КП(б)У, декларувала, що: «1) Україна економічно нерозривно зв'язана з Росією; (...) 3) відокремлення України від Росії, як в силу цього, так і в силу всієї міжнародної обстановки, має характер тимчасової окупації; 4) ідея «самостійності» України, під ширмою якої німецькі імперіалісти загарбували й поневолювали Україну під ярмо капіталістів та поміщиків, остаточно дискредитована в найширших трудових масах України; 5) повстання на Україні розгортається під лозунгом відновлення революційного возз'єднання України з Росією»²¹². Цей з'їзд переконливо довів, що ніякого самостійного національного державного утворення на землях України, в переконаннях «українських» більшовиків, бути не може. Основою для реалізації завдання утворення спільної Радянської держави мала бути активізація селянського повстанського руху у межах всієї України, інспірованого та підживлюваного Росією.

Ще в травні 1918 р. на переговорах про перемир'я, що проходили між українсько-німецькими та радянськими військовими делегаціями на станції Коренево (поблизу Курська), була визначена лінія розмежування

²¹¹ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за створення СРСР. Збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав, 1963. – С. 15 – 16; 18 – 19.

²¹² Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за створення СРСР. Збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав, 1963. – С. 20.

між військ. силами сторін. Вона була завширшки 10 – 40 км від лінії Сураж – Унеча – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів – Рильськ Колонтаївка – Суджа – Беленіхіно – Куп'янськ. Згідно з угодою з цієї території мали бути виведені війська обох сторін. Ця територія і отримала назву «Нейтральна зона». Саме там базувалися анархіські, більшовицькі чи просто бандитські загони, які робили постійні наскоки на українську територію, звідти ж засилялися агенти для підривної роботи в повітах, перш за все, Слобожанщини та Чернігівщини²¹³ (карта 1).

Карта 1. «Нейтральна зона» виділена штриховкою

І саме через ці регіони на територію Української Держави мала надходити зброя, друкарні, листівки та гроші з Курська, Брянська, Воронежа²¹⁴. Наприклад, 13 жовтня Департамент Державної варти повідомляє губернського старосту про отримання в Мерефі місцевим більшовицьким комітетом великої партії зброї із Воронежа – 3 ящика

²¹³ Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми : Собор, 2001. – С. 16.

²¹⁴ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 105.

пістолетів «Наган» та 5 тис. патронів до них²¹⁵. Показово, що в самій радянській історіографії таке відверте порушення взятих на себе умов мирного договору не викликало відчуття ніяковості, радше навпаки: «Тут, на «нейтральній» території, більшовики України, не порушуючи умов Брестського договору, створювали ядро регулярних українських частин Червоної армії, що готувалися до рішучих боїв проти німецьких окупантів та гетьманців. Найбільш зручною ділянкою нейтральної зони для формування великих військових частин українських радянських повстанців був район від станції Унечі до міста Львова, майже весь покритий лісами і розташований на головній залізничній магістралі в напрямку Києва і Харкова»²¹⁶.

Як вже згадувалося, підривна діяльність на Слобожанщині протягом березня – грудня 1918 р. передбачала три основні напрямки: агітацію проти діючої влади, незалежно від того, чи вона соціалістична (Центральна Рада) чи гетьманська, організацію місцевого повстанського руху і рейди диверсійних загонів, що повинні були переховуватись у «нейтральній зоні».

Проте, на перешкоді вільному функціонуванню антиурядових організацій стала Державна варта – гетьманська контррозвідка, завдання якої полягало у запобіганні та відвертанні злочинів проти державного ладу і безпеки держави, збору агентурної інформації про політичні виступи і повстанський рух.

6 червня на вокзалі Харкова було затримано газетяра Л. Андреева, який займався розповсюдженням газет антиурядового змісту, а саме: «Правда», «Біднота», «Красная», «Известия солдатських, робочих и

²¹⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 45.

²¹⁶ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922) / А. В. Лихолат. – К. : 1954. – С. 119.

крестьянских депутатов»²¹⁷. У вересні в селі Кириківка Охтирського повіту співробітниками Освідомчого відділу була проведена операція по затримці великої групи більшовицьких агентів. Було заарештовано 14 чоловік на чолі з Х. Андрєєвим, що прибули до повіту для формування повстанських загонів²¹⁸.

Наприкінці жовтня 1918 р. директор Департаменту Державної варти повідомляв, що «через Білгород до Харкова щоденно прибувають у великій кількості агітатори з Російської Радянської Республіки» Так, наприклад, 1 жовтня 1918 р. у Білгороді Державною вартою було затримано одного з нелегальних більшовицьких працівників, у якого було знайдено 25 пудів агітаційної літератури, яку він переправляв до Харкова²¹⁹, а 5 листопада на Рашкиній дачі в Харкові було розкрито підпільну типографію, яка належала Харківському більшовицькому комітету комуністичної партії. Окрім друкарського станка, вилучена велика кількість прокламацій російською та німецькою мовами, що закликали робітників та солдат до антиурядового повстання. Також затримали п'ятьох озброєних револьверами осіб, серед яких було 2 жінки²²⁰.

Внаслідок чіткого реагування та оперативних дій Державної варти інші ворожі гетьману політичні сили не змогли очолити селянський повстанський рух Слобожанщини. 21 серпня 1918 р. Державною вартою було ліквідовано осередки УПСР в Харкові. Тому влітку 1918 р. начальник освідомчого відділу при Харківському губернському старості Полетика аргументовано стверджував, що соціалістичні політичні партії

²¹⁷ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 39.

²¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК). Ф. Р. 1071. – Оп. 3. – Спр. 37, арк. 65.

²¹⁹ Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): дис. канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Х. : 2005. – С. 90.

²²⁰ Документы по истории Гражданской войны в СССР. Т. 1. Первый этап Гражданской войны / Под ред. Е. Минца, И. Городецкого. – М. : Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. – С. 424.

не досягли якихось значних успіхів у очоленні та практичному керівництві антигетьманським селянським рухом в губернії²²¹.

В липні 1918 р. керівництво РКП (б) і КП(б)У пильно стежачи за зростанням антиурядових настроїв серед українського селянства, вирішує, що прийшов час переходити від агітації до безпосередньої організації збройного антигетьманського селянського повстанського руху. Для цього було прийнято рішення про запровадження на території України, зокрема й Харківської губернії, місцевих нелегальних органів керівництва повстанською боротьбою – військово-революційних комітетів²²². Військово-революційні комітети повинні були об'єднати усіх прихильників відновлення радянської влади і перетворитися на органи повстанської влади на місцях²²³.

Так, в Ізюмському повіті відбулася низка терористичних актів проти місцевої адміністрації та тих, кого запідозрювали у співробітництві із окупаційними німецько-австрійськими силами. В серпні повстанською групою Г. Савонова есерівського напрямку, вбито управляючого маєтками графа Рибоп'єра Пастухова, його доньку, помічника Чернявського та двох охоронців-черкесів. В селі Нікольському розстріляно урядника волосної управи. В Радьківських Пісках (Куп'янський повіт) на сільському сході було вбито волосного старосту Стрільцова. Німецька окупація в період Гетьманату зблизили більшовиків, меншовиків-інтернаціоналістів та українських есерів²²⁴.

Проте, КП(б)У не вдалося ініціювати і очолити масове збройне селянське повстання на Слобожанщині протягом липня – грудня 1918 року. Серед головних причин, передусім слід назвати невпевненість

²²¹ ЦДАВО. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 100, арк. 223.

²²² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). В 14 т. Т. 2. 1917 – 1924. – К. : Держполітвидав, 1979. – С. 31.

²²³ Там само. – С. 36 – 37.

²²⁴ Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – С. 69 – 71.

голови Харківського обласного ревкому О. Руденка і секретаря партійного комітету М. Безчетвертного у авторитеті КП(б)У в сільському середовищі Слобожанщини. Керівництво Харківської губернської партійної організації належало до так званого «правого» угруповання КП(б)У на чолі з Е. Квірінгом. Його представники, вважали, що основну революційну роботу в Україні потрібно вести серед робітників, оскільки більшість селянства, на їхню думку, не сприйняла більшовицької ідеології²²⁵. На відміну від «лівого» угруповання КП(б)У, очолюваного Г. П'ятаковим та виступаючим за негайне повстання, «праві» вважали, що головною передумовою повалення гетьманського режиму буде не масове збройне повстання селянства, а тривала підпільна діяльність у робітничих профспілках, створення сильної регулярної Червоної армії в РСФРР і перемога революції в Німеччині. Варто визнати, що «праві» були значно реалістичніші у своїх планах, оскільки знали настрої українського села. Єдине організоване і велике антигетьманське повстання на Правобережжі – Звенигородсько-Таращанське, яке вдалося організувати влітку 1918 р., проходило під керівництвом популярних серед хліборобів українських есерів на чолі з Ф. Гребенком і проходило під національними гаслами «вигнання німців і поновлення влади народу»²²⁶, а не під більшовицькими. Загалом же, в жодній з восьми парторганізацій, з яких склався Харківський районний партосередок, у липні 1918 року не було жодного селянина. З селом підтримували зв'язок лише чотири організації²²⁷, а тому сподіватися на перемогу КП(б)У в Україні за сприяння загальнонародного антигетьманського повстання, не доводилося. До цього ж керівниками більшовиків було відмічно, що всі бойові дії радянських загонів мали

²²⁵ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – С. 33.

²²⁶ Історія українського війська 1917–1995 рр. / Упоряд. Я. Дашкевич. – Л. : Світ, 1996. – С. 114.

²²⁷ Склярєнко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. / Є. М. Склярєнко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 123.

розпорошений, іноді стихійний характер, що не співпадали в часі навіть в межах однієї губернії.

Тим не менше, за ініціативою «лівих» 5 серпня 1918 р. КП(б)У видало наказ про загальне повстання під гаслом «До зброї!», який залишився не почутим українським селянством. Більшість підпільних більшовицьких комітетів не отримали наказу або просто його проігнорували. Все це привело до того, що повстання охопило лише незначну частину Чернігівської губернії і було без проблем ліквідовано силами німецько-австрійських військ та Державної варти²²⁸. Наслідком непередготовленості цього виступу став розгром та розпорошення значної кількості місцевих осередків.

Чи не єдиним помітним відголоском Таращансько – Звенигородського повстання на Слобожанщині став вихід залишків розбитих партизанських загонів через північні повіти Харківської губернії в «нейтральну зону». Тогочасна місцева преса описує цей рейд так: «(...) 13 серпня перейшла кордон повіту (Лебединського) на півдні банда більшовиків в 400 чоловік поблизу Чупахівки, пройшли через Мартинівку і Буймер на Романівку. В своєму русі банда ексцесів не виявляла, але дійшовши до Романівки, нашттовхнулася на німецький загін. Зіткнення було серйозним (вбито два німецьких солдати і два вартових), але в бій не перейшло. В подальшому банда була оточена і з її складу 100 чи 150 чоловікам вдалося прорватися в Сумський повіт, де вона ліквідована. Вслід за першою увійшла в повіт і друга банда чисельністю в 70 чоловік, але була швидко ліквідована». Як повідомлялося, ці загони являли собою залишки різних війських частин та злюмпенізованих елементів, що пристали до них на шляху на Лівобережжя. Серед затриманих були 14-

²²⁸ История Гражданской войны в СССР. 1917 – 1922 / Рук. авт. группы Ю. Н. Петров. – Т. 3. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1958. – С. 456 – 457.

річні хлопці, які заявляли на допитах, що їхня мета – грабунок багатих людей²²⁹.

Радянська історіографія солідарна в загальному, але є певна невідповідність про кількість повстанців, що пробились до Лебединського повіту та відсутність інформації про повне знищення загону. Так, після виходу з оточення при переправі через річку Псел, 14 серпня 1918 р. залишки розбитого загону кількістю 420 чоловік при шести кулеметах, кількох гарматах і обозу з 20 двоколок перетнули межі Лебединського повіту Харківської губернії²³⁰. В районі с. Романівки повстанці зустрілися з переважаючими силами німецьких регулярних частин. Основній частині загону з боями вдалося прорватися далі, але 24 особи були затримані вартовими Лебединської Державної варті.

Під час допиту з'ясувалося, що особовий склад повстанського загону був представлений вихідцями з Таращанського, Звенигородського, Уманського, Канівського, Васильківського, Сквирського повітів на Київщині та Переяславського на Полтавщині²³¹. Не стала несподіванкою і інформація, стосовно примусових мобілізації на території Харківської губернії, яку проводили керівники загону тому, що місцеве селянство не бажало приєднуватися до рейду²³². Добровільно до «мандрівних загонів» приєднувався сільський люмпен. Селяни-господарники Слобожанщини не мали ані найменшого бажання воювати та ще й під час польових робіт. Наприкінці серпня 1918 р. рештки повстанського угруповання залишили межі України і потрапили до «нейтральної зони».

²²⁹ По уезду. С. Боровенька // Земские известия. – 1918. – 31 августа.

²³⁰ Склярченко С. М. Борьба трудящих Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетьманщины в 1918 г. / С. М. Склярченко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – С. 203.

²³¹ Захарченко П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 р.: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 8. – С. 4 – 5.

²³² ЦДАВО. – Ф. 1216. – Оп. 2. – Спр. 100, арк. 58 – 60.

Отже, можна констатувати, що селянська повстанська боротьба на землях Слобожанщини в даний період чітко поділялася на більшовицьку та стихійно-народну. Більшовицька мала характер диверсійно-агітаційного руху, спрямованого на дестабілізацію ситуації, використовуючи прорахунки у внутрішній політиці гетьманського уряду та німецько-австрійської адміністрації. Головною метою більшовицької боротьби із Українською Державою залишалося повернення до влади РКП(б) та її регіонального відділення КП(б)У. До більшовицьких загонів в даний момент часу були близькі військові формування, очолювані лівими партіями – есерами та анархістами – як організаційно, так і ідеологічно, тому їх можна віднести до одного напрямку.

Власне народний селянський рух носив стихійно-погромницький характер, викликаний реквізиціями та тим економічним пресом, який впроваджувала місцева адміністрація, спираючись здебільшого на силу окупаційних військ. Саме тому заможні прошарки селянства та повітова верхівка ставали першими жертвами селянських виступів, які перманентно тліли по всій Слобожанщині.

Діяльність уряду Української Держави у сфері земельного законодавства справді залишала широке поле для критики з боку противників Гетьманщини. 14 червня 1918 р. урядом було ухвалено тимчасовий «Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями»²³³. Згідно з його положенням, кожний власник мав право продати свою землю в необмеженій кількості, але купити чи прийняти, як подарунок одна юридична або фізична особа могла не більше 25 десятин. Земельне товариство мало право придбати не більше ніж 25 десятин для одного господаря, але потім вся куплена земля повинна була бути

²³³ Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями // Державний вісник. – 1918. – 16 червня.

розподілена на відрубні ділянки²³⁴. Отже, земельний закон Української Держави звужував можливість для створення нових великих господарств фермерського типу. Однак цей закон залишав недоторканими вже існуючі великі землегосподарства. Також статті закону не зобов'язували земельних власників продавати землю.

Продовжуючи спроби стабілізувати ситуацію в державі та приборкати селянські виступи, уряд Української Держави 8 липня 1918 р. видав «Тимчасовий закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства». Зазначений закон надавав право губернським земельним комісіям видавати обов'язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського реманенту тих власників, які не повною мірою використовують його у власних господарствах, для проведення робіт у інших господарствах. Закон дозволяв зазначеним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт та встановлювати норми оплати праці. За псування посівів, самовільне припинення сільськогосподарських робіт, або підбурювання до цього, передбачалось до одного року ув'язнення чи примусових робіт. Згідно з цим закону регіональні адміністрації видавали обов'язкові постанови, в яких зазначалось, що селяни, зруйнувавши приватновласницькі економії і не повернувши весь розграбований реманент, позбавили власників можливості обробляти поля і збирати з них урожай²³⁵. Таким чином, борячись із проявами анархії, погромницькими настроями та маючи бажання забезпечити безперебійне використання сільськогосподарських угідь, гетьманський уряд відкривав шляхи для зловживань на місцях.

²³⁴ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 361.

²³⁵ Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) / В. Лозовий // Студії з історії Української Революції 1917 – 1921 рр.: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 191.

Після оприлюднення 15 липня 1918 р. «Закону про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження Української Держави»²³⁶, встановлювалася державна монополія на хліб. Таким чином, держава залишала селянинові 240 кг жита та пшениці і по 48 кг круп для кожного члена сім'ї на рік. Ті, хто ухилявся від здачі хліба, ризикували його реквізицією за зменшеними на 30% цінами; у випадку, коли хліб знаходили схованим, ціни зменшувалися на 50%²³⁷. Чергове запровадження продуктових стагнень на території Слобожанщини, як і раніше, викликало чергову хвилю непокори з боку місцевого сільського населення, яка знайшла вихід у вже звичній для себе формі стихійного збройного опору.

Типовим прикладом такого позаекономічного протистояння було зіткнення 5 липня 1918 р. в селі Коломак Валківського повіту між представниками окупаційних сил і селянами. Під час ярмарку загін німецьких солдат спробував реквізувати селянських коней. Місцеве населення вчинило опір, і німці у відповідь відкрили рушничний вогонь. Потім військові зобов'язали селян сплатити контрибуцію у розмірі 75 тисяч карбованців. Населення оскаржило накладення контрибуції перед повітовим старостою. Від нього скарга була передана німецькому командуванню. Військові відповіли, що сплата контрибуції є правомірною, як кара за напад на німецьких солдат²³⁸. Селянство повною мірою усвідомило свою беззахисність перед окупаційною та місцевою владою і безперспективність сподівань на владу центральну.

Упродовж липня 1918 р. в Харківській губернії відбулася серія збройних нападів на поміщицькі маєтки. Було здійснено напад на

²³⁶ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 362.

²³⁷ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 12.

²³⁸ ЦДАВО. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 100, арк. 15.

Чупахівську економію в Лебединському повіті, наслідком чого стало вбивство двох завідуючих економією і одного вартового. Під час атаки на економію Неклюзова, селяни реквізували коней і зброю. Було також здійснено спроби нападу на маєтки Огнищева, які відбила місцева варта. Влітку 1918 р. в Богодухівському повіті у селі Шийчиному було задушено трьох німецьких солдат, які вартували сіно. У селі Щегловці чотирьох німецьких солдат було заколото вилами²³⁹. В ніч із 30 на 31 липня в маєтку Вейківка Великокомишуватської волості Ізюмського повіту було випалено хліб (близько 1000 пудів) та пограбовано помістя сім'ї великих землевласників Запорожців. Висланий німецький загін в складі 40 піхотинців, 10 вершників при 1 кулеметі наклав контрибуцію на селян в розмірі 10 тисяч крб. за вартістю зіпсованого майна²⁴⁰.

Намагаючись на практиці реалізувати аграрні перетворення, що були б своєрідним «пряником» для найширших прошарків селянства, гетьманський уряд, тим не менше, використовував і законотворчий «батіг», реагуючи на подразники із боку більшовицьких диверсантів, антиурядових пропагандистів та різного роду повстанців.

Тимчасовим Законом Української Держави від 8 липня 1918 р. «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства» великим землевласникам надавалося право використовувати примусову працю під час жнив. За ухилення від повинностей селянам загрожували великі штрафи, тюремне ув'язнення та інші покарання. За цим законом урожай 1918 р. вважався власністю держави та призначався на відправку до Німеччини та Австро-Угорщини згідно із умовами Берестейського

²³⁹ Рибалка І. К., Розін С. О. Участь трудящих Харківщини у розгромі іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1918–1920) / І. К. Рибалка, С. О. Розін // Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. До 40-річчя встановлення радянської влади на Україні. – Х. : Обл. видавництво, 1958. – С. 47 – 48.

²⁴⁰ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 38.

договору. Селяни повинні були здати хліб державі за твердими цінами, окрім частини, необхідної для прожиття. До вилучення продовольства залучалися створені при німецьких комендатурах загони, які мали право використовувати жорсткі санкції аж до смертної кари²⁴¹.

На забезпечення політичної та економічної безпеки держави, охорони державного порядку та громадського спокою було спрямовано низку нормативних актів. Посилював відповідальність за цілу низку злочинів, а саме: зрада держави, шпигунство, повстання проти влади, опір владі, напад на військових при виконанні ними службових обов'язків, антидержавна агітація, знищення або пошкодження військового майна, вантажів, технічних засобів і засобів зв'язку, вбивства, розбій, грабіж, підпал та згвалтування «Закон про доповнення постанови про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» (2 жовтня 1918 р.)²⁴². Також до злочинів, передбачених цим законом, відносилися всі злочини проти державного устрою України: напад на урядових осіб цивільного відомства при виконанні або з приводу виконання ними службових обов'язків, навмисне знищення або пошкодження майна і підробка грошових знаків.

З метою дотримання державної безпеки та правопорядку в Українській Державі було затверджено ще один законодавчий акт – постанову «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави та її правопорядку» (24 вересня 1918 р.). Вона надавала право міністрові внутрішніх справ на всій території держави, губернським старостам та столичним і міським отаманам в межах підлеглих їм територій робити розпорядження про проведення обшуків і вилучень та попередні арешти осіб, запідозрених у здійсненні діянь, що

²⁴¹ Гламазда П. Посилення каральної спрямованості законодавства Української Держави доби Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / П. Гламазда // Історико-правовий часопис. – 2013. – № 2. – С. 31.

²⁴² ЦДАВО – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр. 269, арк. 5.

загрожують державній безпеці й правопорядку. При проведенні обшуків і вилучень належало керуватися правилами, встановленими для попереднього слідства. Було визначено строк попереднього арешту (два місяці, а від 30 листопада – три місяці), а також встановлювався прокурорський нагляд за додержанням законності в цій сфері. Крім цього, у разі необхідності вказані особи могли бути примусово вислані на строк до двох років у спеціально визначені радою міністрів місцевості або за межі Української Держави²⁴³.

Правовим засобом боротьби проти страйків та саботажів, які охоплювали все більше різних підприємств, стало прийняття «Постанови про відновлення на Україні сили закону Російської держави від 2 грудня 1905 року про покарання за участь у деяких страйках» (19 липня 1918 р.), яка передбачала переслідування в кримінальному порядку й сувору відповідальність за будь-які заклики чи агітацію до страйків²⁴⁴.

Наприкінці літа 1918 р. німецько-австрійська окупаційна влада усвідомила, що виконати хлібну прокрозкладку лише за допомогою сили зброї не вдасться. Виходячи з перманентного зростання антинімецьких настроїв серед селянства, військова адміністрація в слобідських землях пішла на певні поступки місцевому населенню, а саме ввели матеріальне заохочення за успіхи в здаванні продовольства. Так, наприклад, за корову, що за державними розцінками коштувала не більше 300 крб вони давали 1000 крб.²⁴⁵ Відшкодування власникам за реквізоване майно було оформлене законодавчо – циркуляром Міністерства внутрішніх справ Української Держави наказувалося губернським старостам і міським отаманам негайно надати відомості про розміри необхідних для губерній

²⁴³ Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : дис. канд. юрид. наук / Е. М. Кісілюк. – Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – С. 48.

²⁴⁴ ЦДАВО. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр. 57, арк. 1.

²⁴⁵ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 93.

та міст фінансів для компенсацій. Обов'язково мали бути вказані наступні дані: місце, де проводилася реквізиція (село, волость, місто), час реквізиції, якою владою проводилась (Гетьманською, Австрійською), кількість і вартість реквізованого, а також, чи є відповідні документальні підтвердження у потерпілої сторони. В серпні 1918 р. селяни Слобожанщини отримували від німецької адміністрації 10% вартості вилученого продовольства срібними марками²⁴⁶. Набула також поширення практика преміювання горілкою господарів, що виявили найбільшу активність у здачі збіжжя. Зокрема, у Куп'янському повіті німецька адміністрація видавала по плящі горілки за кожні поставлені 400 кілограмів хліба²⁴⁷.

Практично кожне послаблення тиску в продовольчій політиці гетьманського уряду та окупаційної влади, зменшення позаекономічного пресу на селянство напряду впливало на відповідне зменшення повстанської активності місцевого населення. До того ж, представники німецько-австрійської економічної комісії – Фольшер, Гіренберг, Ревеч²⁴⁸, радили своїм підлеглим, в першу чергу, реквізувати хліб у поміщицьких господарствах як у найбільш економічно стабільних та політично лояльних до гетьманської влади²⁴⁹. Таким чином, можна було значно легше отримати необхідну кількість зерна, ніж проводячи реквізиційні заходи в малоземельних селянських господарствах.

Періодично, під впливом зовнішньої активізації більшовицьких диверсантів, відбувалося збільшення активності місцевих більшовиків. Як вже згадувалося, Наказ № 1 Всеукраїнського центрального військово-

²⁴⁶ Семененко В. І. Над Харківщиною – революційний тайфун / В. І. Семененко // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 177.

²⁴⁷ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 93.

²⁴⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М. : Государственное издательство «История гражданской войны», 1936. – С. 100.

²⁴⁹ Под немецкой пятой. (Документы о Гетьманщине) // Летопись революции. – 1924. – №№ 3-4. – С. 202.

революційного комітету було відмінено Наказом № 2 від 7 серпня, який закликав лише до активних партизанських дій та індивідуального терору проти осіб, що тісно співробітничали із владою і був розрахований на те, щоб примусити німецько-австрійські та урядові розпорозити свої сили і завадити їм нанести сконцентрований удар на будь-який район повстання²⁵⁰. Також до завдань відносилось нищення інфраструктури країни – залізниць, псування телефонних кабелів тощо. Проте, це потрібно було робити так, щоб Німеччина і Австро-Угорщина не змогли звинуватити РСФРР у порушенні умов Брестського договору. Тому члени цих груп повинні були мати вигляд місцевих мешканців. Звичайно, такі дії не могли сподіватися на успіх без допомоги місцевих мешканців. В загоні Червоного козацтва під командуванням сотника Юзефа Прошека деякий час перебували мешканці сіл Кривоносівки, Дубровки, Хильчичів, Жаровки Сумського повіту²⁵¹, але кількість українців в більшовицьких загонах ніколи не перевищувала половини наявного складу.

В «нейтральній зоні» ще з весни 1918 р. розгорнулося формування партизанських загонів. Як вже згадувалося, саме звідси більшовики збиралися дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в Українській Державі. Передбачалося, що більшість з них складуть етнічні українці, які будуть переховуватися у «нейтральній зоні» від Державної варти. Уряд РСФРР видав звернення до повстанців, у якому обіцяв захищати їх на всі види довольства і утримання.

Надії керівництва РСФРР справдилися лише частково. Восени 1918р. у «нейтральній зоні» з'явилися загони українських партизан, головним чином, з Чернігівської і Київської губерній. Переважно, їхне

²⁵⁰ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – С. 68.

²⁵¹ Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество / И. В. Дубинский, Г. М. Шевчук. – К. : Политиздат, 1987. – С. 46.

поповнення відбувалося за рахунок збільшовичених солдат-фронтовиків. Такими були загони Махалдика в районі Унечі (200 – 300 чол.), загін в селі Кулаги (150 чол.), в с. Розорені Хутори (150 – 200 чол.), загін Глухівського району під керівництвом Свистунова, Голубевський загін (80 чол.), Каменський загін (145 чол.), загони в районі Корочі – в селах Ломове, Заяче, Велике Городище (всього – до 1000 чол.), два загони в районі Обояні (200 та 100 чол.), загін Михайлівського тощо. Вже восени більшовикам вдалося сформувати із розпорошених загонів дві повстанські дивізії²⁵².

Загалом же, враховуючи моральне обличчя повстанців, що переховувались у «нейтральній зоні», можна із впевненістю сказати, що насильство заради власної наживи (навіть до класово близького елементу) не було для них чимось особливим. Наприклад, 28 вересня із Курська повідомили, що під час нападу загонів, що діяли під виглядом більшовиків, із «нейтральної зони» на станцію Коренево, постраждало понад 400 біженців. Було вбито 14 червоноармійців. Спеціальна комісія, що прибула із Курська встановила, що напад проведено за ініціативою матросів, що прибули із Орла. Було розстріляно 8 керівників нападу. Населення ж прикордонних із Українською Державою районів у відповідь на перманентні набіги на них із боку «партизанів», почало збирати підписи із зверненням до німецького командування, в якому просило прийти на допомогу та припинити насильство, що творили більшовики²⁵³.

Паралельно з консолідацією антигетьманських військових формувань під більшовицьким протекторатом, 8 – 9 вересня 1918 р. в Орлі відбувся IV пленум ЦК КП(б)У, на якому були різко розкритиковані дії Ю. Пятакова та А. Бубнова особливо за проголошення Наказу № 1. Із

²⁵² Історія українського війська 1917–1995 рр. / Упоряд. Я. Дашкевич. – Л. : Світ, 1996. – С. 118.

²⁵³ Жертвы налета на Коренево / Земские известия. – 8 октября 1918г.

метою зміцнення підпільних осередків та покращення керівництва партизансько-диверсійного руху, пленум зняв Г. П'ятакова із посади секретаря ЦК КП(б)У, а на керівну роботу в ЦВРК було обрано Артема (Ф. Сергєєва)²⁵⁴. Резолюція II з'їзду КП(б)У «Про поточний момент» від жовтня 1918 р. тільки підбила висновки та конкретизувала завдання, які мали реалізуватися задля опанування України більшовиками: «(...) 2. Дальше існування гетьманської влади на Україні становить величезну небезпеку для російської революції. (...) 4. Внаслідок часткового виведення німецьких військ з України і особливо посиленого розвалу окупаційної армії на Україні гетьманський режим втрачає основну силу, що його створила і його підтримувала. 7. (...) для робітників і селян України надзвичайно сприятливі умови для спільної боротьби з робітником і селянином Росії як проти іноземних завойовників, так і проти буржуазно-поміщицької контрреволюції, в ім'я відновлення Радянської влади на території всієї України. Загальним завданням у цій боротьбі є об'єднання Радянської України з Радянською Росією, яке тільки і може забезпечити українським трудящим масам повну свободу національного й культурного розвитку. 8. Основним завданням Комуністичної партії України є в цих умовах – поглиблення і розширення партійного апарату, перенесення центра ваги організаційної діяльності на територію самої України, концентрація партійних сил переважно в робітничих пунктах України для організованого захоплення в них влади і одночасного створення організованих, дисциплінованих бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить гетьманщину. 9. Щодо окупаційних військ, які залишаються на Україні, наша партія повинна

²⁵⁴ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – С. 71.

докласти всіх зусиль, щоб спрямувати стихійно-бунтарський солдатський рух в загальне русло боротьби робітників і селян України й Росії проти капіталістів російських, українських, німецьких і англо-американських. Необхідно до максимуму розгорнути серед них агітаційну і пропагандистську роботу. На ділі треба проводити лозунги: «Братання з революційними австро-німецькими солдатами», «Разом з червоними німецькими й австрійськими солдатами проти їх спільного ворога. (...) У цій боротьбі мають бути застосовані всі засоби революційної масової боротьби. 12. Необхідно використовувати і керувати всіма проявами масового стихійного революційного руху робітників і селян України, який не повинен полягати в спалахах і несвоєчасних спробах загального виступу, що привели в минулому до розгрому багатьох ще не зміцнілих організацій. 13. Визнаючи необхідним масовий терор для ослаблення ворога, як з метою виснаження німецьких солдатів, так і особливо з метою знищення білогвардійців, офіцерів, жандармів, буржуазії, – партія рішуче і категорично висловлюється проти такої партизанської війни, особливо в прикордонній смузі, яка могла б втягти робітників України і Росії в несвоєчасний загальний виступ або полегшити німецькому командуванню внести в окупаційні війська озлобленість і згуртованість проти Радянської Росії»²⁵⁵.

Починаючи з осені 1918 р., диверсійно-підривна діяльність антигетьманських сил значно зросла. Наприкінці вересня в с. Печеніги Вовчанського повіту відбувся напад повстанського загону на приміщення Державної варти. 12 жовтня на Північно-Донецькій залізниці між Святогорськом і Шухтановим (зараз – Лиман Донецької області) на 385 версті був пущений під укіс військовий потяг. 15 жовтня було підпалено

²⁵⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). В 14 т. Т. 2. 1917 – 1924. – К. : Держполітвидав, 1979. – С. 34 – 36.

міст через Сіверський Донець біля Змійова. Через чотири дні більшовицька диверсійна група з'явилася між Артемівкою та Мерефою та підірвала міст, що призвело до припинення руху на обох залізничних коліях. На початку листопада 1918 р. повстанські загони провели серію особливо масштабних диверсійних акцій на території Харківського повіту. Ними було підірвано залізничне полотно між Мерефою і Люботином і міст на шляху між Мерефою і Харковом²⁵⁶. 3 жовтня 1918 р. в сумській газеті «Земские известия» з'явилося повідомлення з Білгороду про друк більшовиками у Москві 18 мільонів прокламацій для пропаганди серед населення України «явно провокаційного та неправдивого характеру»²⁵⁷.

Окрім внутрішніх диверсій активізувалися рейди більшовицьких загонів із території «нейтральної зони» в суміжні губернії, а саме в Харківську та Чернігівську. Так, Вовчанський повітовий староста повідомляв, що в ніч на 15 листопада почався наступ більшовиків по Корочанському фронту. Військові сили агресора були оцінені більш ніж в 10 тисяч чоловік із 7-ма гарматами. Німецькі війська, розагітовані більшовицькою пропагандою та деморалізовані повідомленнями з Німеччини та Західного фронту, пропустили більшовиків біля с. Ушакового Білгородського повіту та Михайлівки Корочанського повіту. В с. Михайлівці було вбито трьох козаків Державної варти, інші сім приєдналися до невеликого загону в 40 чоловік в с. Бакшиївці. Із Вовчанська, що стояв безпосередньо перед ударом, була евакуйована тюрма, казначейство та управління військового начальника. Після ретельної

²⁵⁶ Рибалка І. К., Розін С. О. Участь трудящих Харківщини у розгромі іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1918–1920) / І. К. Рибалка, С. О. Розін // Трудящі Харківщини в боротьбі за будову комунізму. До 40-річчя встановлення радянської влади на Україні. – Х. : Обл. видавництво, 1958. – С. 50.

²⁵⁷ Агитация большевиков в Украине / Земские известия. – 3 октября 1918 г.

перевірки, ця інформація виявилась значно гіперболізованою, оскільки це був не організований наступ, а прорив окремих більшовицьких загонів²⁵⁸.

Проте, проводячи свою підривну діяльність, більшовицькі диверсанти могли вільно відійти назад в «нейтральну зону», чого не можна було сказати про місцевих мешканців, прив'язаних до своїх осель господарськими обов'язками. Таким чином, саме вони приймали на себе весь тягар каральних акцій німецько-австрійських окупаційних військ та Державної варти. Після ухвалення Радою міністрів 4 серпня 1918 р. закону «Про облік і реєстрацію населення в містах і сільських місцевостях Української Держави», особи, що під час певного заворушення, диверсійного акту або повстання перебували поза місцем постійного проживання, вважалися неспроможними довести свою непричетність до антиурядового виступу²⁵⁹. Вони підлягали тюремному ув'язненню. Отже, будь-хто з мешканців селищ, що були розташовані біля підірваних мостів чи обірваних телеграфних дротів, міг легко опинитися за ґратами, будучи випадково відсутнім вдома саме під час здійснення диверсійного акту.

Окремим приводом для занепокоєння із боку населення були конфлікти між диверсантами та місцевими мешканцями, що виникали на ґрунті самочинних реквізицій та грабунку селянства. Оскільки матеріальне забезпечення дивізій було явно недостатнім, «повстанці» були змушені вдаватися до «самопостачання», що викликало скарги з боку місцевого населення²⁶⁰. Подібні дії підривали дисципліну і заважали перетворенню цих загонів на регулярні частини Червоної армії. Загалом же, самопостачання як засіб для поповнення своїх запасів було

²⁵⁸ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 431 – 432.

²⁵⁹ Захарченко П. Селянський рух у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / П. Захарченко. – К. : ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1997. – С. 2.

²⁶⁰ Романенко Ю. А. З партизанського руху в «нейтральній зоні» (до десятиріччя І-ї дивізії Червоного козацтва) / Ю. А. Романенко // Літопис революції. – 1929. – №№ 5-6. – С. 225.

характерним для більшовиків. Ще 5 березня 1918 р. Раднарком «Донецько-Криворізької республіки», столицею якої вважався Харків, випустив відозву до своїх прибічників, в якій закликав «використовувати найширші права реквізиції (...) вводити трудову повинність та заарештовувати «контрреволюціонерів», якщо будуть опиратися – розстрілювати»²⁶¹. Таким чином, узаконивши подібні дії, більшовицьке керівництво заклало підвалини для відвертого грабунку мирного населення та привнесло в збройні загани елемент анархії та розбою. Члени подібних повстанських угруповань могли вбити чи пограбувати кого-завгодно, прикриваючись при цьому «революційною доцільністю» та «боротьбою із контрреволюцією».

Як вже згадувалося вище, Реввійськрада РСФРР розгорнула активну нелегальну діяльність по формуванню двох повстанських дивізій, які повинні були стати основою групи військ Курського напрямку – авангарду майбутніх інтервентських сил РСФРР в Україні. 12 жовтня Я. Свердлов писав В. Леніну: «Сьогодні була нарада з Вацетісом. Вважаю, при нинішніх умовах необхідно більш повна підтримка нашим українцям у формуванні їхніх частин. Взагалі зараз на український фронт можна дещо кинути. Справи непогані»²⁶². Революційна військова рада групи військ Курського напрямку (В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський, Й. Сталін) доручила безпосередню роботу по організації партизанських загонів М. Кропив'янському²⁶³ (рис. 9).

²⁶¹ Документы по истории Гражданской войны в СССР. Т. 1. Первый этап Гражданской войны / Под ред. Е. Минца, И. Городецкого. – М. : Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. – С. 124.

²⁶² Свердлов Я. М. Избранные произведения / Я. М. Свердлов. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 3. – С. 38.

²⁶³ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – С. 170.

Рис. 9. М. Кропив'янський

До загонів зараховувалися всі бажаючі боротися з режимом гетьмана П. Скоропадського. До того ж вже 9 листопада 1918 р. головнокомандувач Й. Вацетіс (рис. 10) наказував дві новостворені українські дивізії включити до складу Резервної армії та повністю взяти їх на матеріальне утримання «під грошовим утриманням розуміти не тільки утримання персонального складу, але й грошові витрати на всі види забезпечення, а також гроші на придбання коней та обозу»²⁶⁴.

Рис. 10. Й. Вацетіс

²⁶⁴ Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). / Отв. сост. Т. Ф. Каряева. – М. : Воениздат, 1969. – С. 196.

Таким чином, стають очевидними серйозні наміри більшовиків реалізувати повернення «українського радянського уряду» в Україну руками самих українців, для чого керівники РКП(б) не шкодували ні сил, ні засобів.

Втім, стверджувати, що в «нейтральній зоні» йшло створення української військової формації, як мінімум, невірно. На 22 вересня 1918р. з 10 тисяч бійців, що знаходилися у розпорядженні Реввійськради групи військ Курського напрямку, українці становили приблизно 40%²⁶⁵. Так, наприклад, в полку Червоного козацтва, штаб якого було розташовано в селі Кривоносівка Сумського повіту, тривалий час найчисельнішим залишався загін башкирських татар із Бугульми на чолі з І. Кожевниковим²⁶⁶. Станом на 7 грудня 1918 року до військ Курського напрямку входили єдина повністю українська частина – II-га повстанська Українська дивізія, в складі 6 тисяч багнетів, 500 шабель, 7 гармат, набраних із селян Слобожанщини. Тому командувач військами Курського напрямку В. Антонов-Овсієнко небезпідставно сумнівався в їхній боєздатності за межами рідної губернії²⁶⁷. Більшу ж частину окупаційної більшовицької армії складали наступні бойові формації: загін І. Кожевникова із м. Бугульма – до 5 тис; два полки із восьми продовольчих або з шести полків Московської рабїтничої дивізії – близько 3 тис. багнетів, 20 кулеметів; чотири продовольчих кавалерійських полки; бронепотяг; угорський комуністичний батальйон із казачою сотнею; угорські кавалерійські частини; інтернаціональні (угорські) частини та Інтернаціональний полк із Пермі до того ж ті частини зі складу

²⁶⁵ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 129.

²⁶⁶ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – С. 244.

²⁶⁷ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 2. / Под ред. Н. И. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 83.

українських повстанських дивізій, які забажають і будуть здатні до наступальних операцій. Взагалі, не рахуючи можливого поповнення – до 9 тис. багнетів, 400 шабель, 30 кулеметів, 16 легких и 6 важких гармат и броньований потяг (4 гармати, 16 кулеметів)²⁶⁸.

Вочевидь, саме тому у звітах повітових старост про полонених повстанців протягом 1918 року найчастіше використовувалися такі визначення: «матрос», «червоноармієць з Великоросії», «латиш».

Паралельно із цими подіями на Слобожанщині, в Києві відбувалося доопрацювання проекту земельної реформи В. Колокольцева (рис. 11).

Рис. 11. В. Колокольцев

Саме цей проект прийшовся найбільше «до душі» П. Скоропадському, який вважав його найбільш перспективним для розвитку сільського господарства України та таким, що вирішить аграрне питання²⁶⁹. «Проект загальних підстав земельної реформи» передбачав викуп державою усіх великих земельних маєтків, а потім їхній продаж за допомогою Державного Земельного банку, проте не більш ніж 25 дес. для

²⁶⁸ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 2. / Под ред. Н. И. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 31.

²⁶⁹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. /П. Скоропадський. – К.-Філадельфія, 1995. – С. 287.

однієї особи. Господарства, що мали виняткове агрономічне значення залишалися в розмірах, котрі не перевищували 200 дес. землі. Маєтки, які орієнтовані на вирощування цукрових буряків, племінних та насінневих культур, повинні були мати не більше 1000 дес. землі²⁷⁰. Подібні перестороги були обґрунтовані, враховуючи низьку аграрну культуру українських селян та традиційне екстенсивне землеробство. Зрозуміло, що за умов мирного розвитку Української Революції, реалізація конструктивної для найширших прошарків сільського населення земельної реформи за проектом В. Колокольцева дозволила б суспільству наблизитися до вирішення аграрного питання. Проте такого результату неможливо було досягти в умовах військового протистояння, коли обидві сторони конфлікту – абсолютно різні за своїм світосприйняттям, діяли виключно з позиції сили, ігноруючи компроміс, як слабкість та поступку. Також варто відмітити, що реалізація реформи В. Колокольцева потребувала тривалого часу і значних коштів. Але час грав проти гетьмана П. Скоропадського та його союзників. В результаті низки несприятливих умов, земельна реформа В. Колокольцева залишилася на папері і не була втілена в життя.

Між тим, коротка доба останнього українського Гетьманату добігала свого завершення. Не зумівши впоратись зі складним комплексом соціально-економічних, політичних і правових проблем в країні, не знайшовши сталої опори серед населення українських губерній, зокрема, Харківської, не створивши власних надійних, вірних та вмотивованих збройних сил, режим П. Скоропадського виявився нездатним утримати свою владу в Україні наприкінці 1918 р.

²⁷⁰ Захарченко П. Селянський рух у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / П. Захарченко. – К. : ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1997. – С. 11 – 12.

Єдиною реальною силою, на яку могла опертися влада гетьмана, були німецько-австрійські війська. Наприкінці вересня – у жовтні союзники Німеччини – Болгарія, Туреччина і Австро-Угорщина капітулювали перед Антантою. 9 листопада перемогла революція в самій Німеччині, а вже через два дні, 11 листопада вище командування німецьких військ підписало акт про капітуляцію перед США та Антантою. 13 листопада Радянська Росія в односторонньому порядку анулювала Брестський мирний договір.

Оскільки німецько-австрійські війська в Українській Державі були деморалізовані падіннями правлячих режимів в своїх країнах, розагітовані більшовицькою пропагандою та знекровлені перманентними спалахами повстанської активності населення, командування було змушене розпочати евакуацію своїх військ з України. Гетьман залишився віч-на-віч із розбурханим морем селянських повстань. В цих умовах 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський підписує грамоту про федералізацією із небільшовицькою білою Росією, якої як держави на той момент взагалі не існувало. «Федеративна грамота» 14 листопада 1918 р. виявилася фатальною, оскільки не вплинула на позицію Антанти про надання допомоги Українській Державі в боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами. Натомість, її підписання стало приводом для розхитування Української Держави в очах всіх ворогуючих сторін. Проросійські сили користувалися нею як виправданням антиукраїнських погромів, а українські соціалісти – для антидержавної праці Українського національного союзу і навіть повстання створеної ним Директорії під проводом С. Петлюри²⁷¹.

²⁷¹Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К, 2003. – С. 71

Тим часом, розташований у Харкові Запорізький піхотний полк під командуванням полковника П. Болбочана (рис. 12) в ніч з 17 на 18 листопада 1918 р. перейшов на бік Директорії. Влада на Слобожанщині змінилась. Майже одразу П. Болбочан видає Наказ № 3, яким проголошувалась влада Директорії із 15 листопада на території всієї України, гетьман П. Скоропадський оголошувався узурпатором. Всі закони уряду Української Держави оголошувалися недійсними, натомість відбувалась реставрація законів та порядків доби УНР²⁷².

Рис. 12. П. Болбочан

П. Болбочан, на відміну від керівників Директорії усвідомлював всю небезпеку, яка йшла від більшовиків та інших російських партій для існування незалежної України, а тому доклав багато зусиль, аби не допустити їх на контрольованій ним території. Так, було оголошено: «(...) що ніяких совітів робочих депутатів, монархічних організацій і взагалі організацій, які намагатимуться захопити владу, я не допущу. Підкреслюю, що ми боремося за самостійну демократичну Українську державу, а не за єдину Росію, яка б вона не була, – монархічна чи

²⁷² З наказу головного отамана усіх військ Української Народної Республіки Симона Петлюри / Луч. – 1918 р. – № 132. – 22 листопада.

більшевицька»²⁷³. Майже одночасно з цим переходом влади до Директорії, німецькі частини почали поступову евакуацію з території Слобожанщини, одними з перших були залишені Ізюм, Вовчанськ, Старобільськ.

Формально, влада Директорії в Харківській губернії (за винятком частини Старобільського повіту, де після відходу німців одразу з'явилися загони білогвардійців) проіснувала з другої половини листопада 1918 по початок січня 1919 р. Проте, ця влада була номінальною, оскільки не поширювалася далі Харкова і Харківського повіту. Повільність дій політичних представників Директорії в Слобожанському регіоні зумовили їхню поразку. Незважаючи на те, що розпорядження Директорії щодо земельного питання було проголошено 15 грудня 1918 р. – вже наступного дня після зречення гетьмана П. Скоропадського, до Харкова комісари Директорії у справах продовольства і залізничних шляхів сполучення прибули лише 19 грудня 1918 р. 24 грудня Головний Комісар продовольчих справ у Харківській губернії і Таврії Лебеденко підписав наказ про запровадження в краї хлібної монополії, через п'ять днів було оголошено тверді ціни на олійне насіння, велику рогату худобу і м'ясо²⁷⁴²⁷⁵.

Проте, військова сила, на яку мала спиратися новопроголошена влада, була явно замала аби підтримувати порядок на такій великій території як Слобожанщина, не кажучи вже про відбиття зовнішньої загрози. За словами О. Удовиченка, кількість військ П. Болбочана становила 30000 багнетів, 50 – 55 гармат та 2000 шабель, розтягнутих на фронті довжиною до 600 кілометрів – від Старобільська до Чернігова

²⁷³ Мірчук П. Українсько-московська війна (1917 – 1919). – Торонто, Ліга визволення України. – С. 73.

²⁷⁴ Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 24 декабря.

²⁷⁵ Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 29 декабря.

через Харків та Конотоп – до Дніпра²⁷⁶. Ні губернський комісар С. Тимошенко, ні командуючий VII-м Українським корпусом отаман П. Мироненко-Васютинський, ні губернський отаман Труба не доклали достатніх зусиль, щоб успішно провести мобілізацію чоловічого населення губернії до військ Директорії, хоча П. Болбочан і оголошував проведення мобілізації по всім повітам Слобожанщини, окрім Харківського та 20-верстової зони в радіусі міста²⁷⁷.

Натомість приготування більшовиків для вже другої окупації України в «нейтральній зоні» увійшли в завершальну стадію. Вирішивши скористатися сприятливою нагодою, створений за ініціативою ЦК КП(б)У Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 28 листопада 1918 р. видає маніфест, що закликав до повалення гетьманської та відновлення радянської влади в Україні²⁷⁸.

На початку грудня 1918 р. з «нейтральної зони» було розгорнуто наступ «повстанських» дивізій. До цього часу Ізюмський повіт вже перебував майже під повним контролем Г. Савонова, який однак не робив спроб захопити сам Ізюм, аж до самого добровільного залишення міста незначними військами Директорії 3 січня 1919 р. Справа в тому, що повноважним представником Директорії у Ізюмі та повіті, був хорунжий Паштала – знайомий повстанського отамана, з який його єднала спільна боротьба проти гетьманського уряду та німецьких військ²⁷⁹.

Між тим, 19 грудня радянські війська, які знаходились у «нейтральній зоні», перетнули кордон та атакували українські залоги у Вовчанську та Білгороді. Після п'ятигодинного бою курінь імені

²⁷⁶ 180. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – С. 53.

²⁷⁷ Накази по армії Лівобрежної України. 7 грудня 1918 року / Земське діло. – 13 грудня 1918 р.

²⁷⁸ Образование СССР. Сборник документов. 1917 – 1924 / Под. ред. Э. Б. Генкиной. – М. – Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1949. – С. 78 – 79.

²⁷⁹ Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – С. 92 – 93.

Кармелюка змушений був залишити Вовчанськ. 21 грудня Четвертий Запорізький полк ім. Б. Хмельницького під тиском червоних частин залишив Куп'янськ та відступив на Чугуїв, 22 грудня більшовики вибили незначні українські частини із Білгорода²⁸⁰. До 25 грудня 1918 р. більшовицькі загони взяли під свій контроль Вовчанський і Куп'янський повіти²⁸¹.

Керівництво РСФРР продовжувало відпрацьовану тактику ведення війни проти України, при цьому всіляко відхрещуючись від неї. Тільки на третю ноту Директорії, Нарком іноземних справ Г. Чічерин 6 січня 1919 р. заявив, що ніяких військ Російської Соціалістичної Радянської Республіки на українській території немає. Військові дії на українській території ведуться в дійсний час між військами Директорії та військами Українського Радянського Уряду, який є цілком незалежним. Між Україною та Радянською Росією тепер немає ніяких бойових зіткнень²⁸². 10 січня Раднарком продублював своє твердження, що проти Директорії воюють повсталі робітники та селяни. Аналогія із сучасною війною на Донбасі, де воюють «місцеві шахтарі та трактористи» із Росії, практично повна. Між тим, доповідь головнокомандувача Й. Вацетіса – В. Леніну про перебіг бойових дій на фронтах станом на середину січня 1919 р. свідчить про відверте вторгнення бойових частин армії Радянської Росії на українські землі: «Що ж стосується нас, то з фактів останніх днів ми бачимо, що війська Петлюри б'ються з нашими, що рухаються Україною. (...) Цей факт, без сумніву, вказує на вороже ставлення Петлюри до Радянської Росії. Нами в дійсний час відкриті військові дії на Україні, і

²⁸⁰ Україна, 1919 рік.: М. Капустянський «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передмова Я. Тинченка. – К. : Темпора, 2004. – С. 359 – 361.

²⁸¹ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – С. 267.

²⁸² Савченко В. 12 войн за Украину [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://royallib.com/read/savchenko_viktor/dvenadtsat_voyn_za_ukrainu.html#552960. – Назва з екрану.

наші війська зайняли частину Чернігівської, Харківської та Полтавської губерній, що безсумнівно відкриває перед Петлюрою мету наших прагнень, тобто бажання найближчим часом відродити робітничо-селянську владу на Україні»²⁸³.

Таким чином та більшовицька армія, яка знаходилась на території УНР, подавалась як місцеве населення, що бореться проти Директорії під прапором більшовизму, але виключно «місцевого». Фактично, з метою недопущення існування незалежної України, Радянською Росією роздмухувалася громадянська війна із одночасним вторгненням своїх військ, закамфльованих під «українських повстанців».

25 грудня 1918 р. в Києві було проголошено Декларацію Директорії УНР, яку губернська преса опублікувала через 5 днів – 31 грудня, що проголошувала націоналізацію земельного фонду країни і пропонувала селянству вибирати делегатів до Конгресу трудового народу²⁸⁴. Проте, подібні міри вже не могли реально вплинути на перебіг подій.

Окрім власних збройних формувань, що вирушили в Україну з «нейтральної зони», більшовицьке командування планувало використовувати залишки німецько-австрійських військ, що ще знаходилися в українських містах та селах. Взагалі, більшовики чітко дотримувалися положень резолюції II з'їзду КП(б)У, а саме того пункту, в якому йшлося про необхідність «братання з революційними австро-німецькими солдатами». Саме тому проводилася активна пропагандистська робота з німецькими військами, налаштовуючи їх проти Директорії, які нібито не дають німецьким солдатам можливості евакуюватися до Німеччини. Більшовицька ж сторона обіцяла спряти евакуації німецьких

²⁸³ Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). / Отв. сост. Т. Ф. Каряева. – М. : Воениздат, 1969. – С. 147 – 148.

²⁸⁴ Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. Ю. Король [та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – С. 65.

військ з України через території РСФРР²⁸⁵. Німці ж зі свого боку обіцяли всіляко сприяти радянським військам та допомогти їм захопити Харків. В. Антонов-Овсієнко сповіщав, що станом на 1 січня 1919 р. радянськими військами захоплено Золочів та йде бій за Чугуїв між військами Директорії та збільшовизованими загонами²⁸⁶. Вороже кільце навколо Харкова стискалося.

Вже 2 січня 1919 р. на підході до столиці Слобожанщини – на станціях Слатино і Деркачі частини Червоної армії розбили нечисельні загони Директорії, що спробували стати їм на заваді²⁸⁷. В ніч з 1 на 2 січня в Харкові спалахнуло повстання, більшовицькі загони спільно з німецькими солдатами зайняли вокзал. Німці передали більшовикам частину зброї, спробували заарештувати полковника П. Болбочана і його штаб. В останній момент П. Болбочану вдалося вирватися із Харкова, але він був змушений виконати ультиматум німців – протягом доби вивести всі війська УНР з Харкова на відстань в 25 км від міста²⁸⁸. Вранці 3 січня 1919 р. до Харкова увійшли більшовицькі війська під керівництвом П. Дибенка (V-й полк – командир Д. Шмідт) та кавалерійський полк Червоного козацтва (В. Примаков). 4 січня 1919 р. тут відбувся військовий парад, який приймав В. Затонський²⁸⁹.

5 – 6 січня 1919 р. відбулися бої за станцію Люботин, після чого війська Директорії відступили до Полтави. 12 січня українськими військами було втрачено Валки, а 14 січня більшовики із великими для

²⁸⁵ Гражданская война на Украине (1918–1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 532 – 534.

²⁸⁶ Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). / Отв. сост. Т. Ф. Каряева. – М. : Воениздат, 1969. – С. 203 – 204.

²⁸⁷ Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1919. – 3 января.

²⁸⁸ Савченко В. 12 войн за Украину [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://royallib.com/read/savchenko_viktor/dvenadtsat_voyn_za_ukrainu.html#552960. – Назва з екрану.

²⁸⁹ Історія українського війська 1917–1995 рр. / Упоряд. Я. Дашкевич. – Л. : Світ, 1996. – С. 167.

себе втратами захопили станцію Коломак²⁹⁰. Українські війська були змушені залишили територію Слобожанщини.

Від свого зародження в березні 1918 р. і до окупації Слобожанщини в січні 1919 р. військами Червоної армії, селянський повстанський рух пройшов шлях чіткої диференціації, як в соціальному, так і політичному аспектах.

Безпосереднім подразником для українського селянства стала поява на території УНР німецько-австрійських військ, згідно з умовами Берестейського мирного договору. Саме проти них, як окупантів, відбулися перші селянські повстання навесні 1918 р. Проте до літа селянський рух, переважно, виявляв себе в пасивному опорі – саботажі на виробництві, відмові обробляти поля, здавати зерно. Проте, вже із середини 1918 р. відбулася радикалізація руху, що вилився у збройну боротьбу із усіма її атрибутами – вбивствами представників адміністрації, власників маєтків, німецьких та австрійських солдат. Цей рух вирізнявся стихійністю, відсутністю чіткої координації та проходив під соціально-економічними гаслами.

Другу групу опору із березня 1918 р. склали диверсійні групи збільшовизованих українців та росіян, що у великій кількості засилалися до українських губерній для ведення підривної діяльності, агітаційної роботи та піднімання повстань проти центральної влади. Головною метою цих загонів була повторна України та відновлення влади більшовиків.

Третьою групою повстанців були українські партії лівого спрямування, передусім, есери. Проте, в своїй боротьбі проти Гетьманату П. Скоропадського та німецько-австрійської присутності, загони,

²⁹⁰ Первая Червоная. 1917 – 1929 / Под ред. И. Дубинского, Н. Савко. – М. : Государственное военное издательство, 1931. – С. 19 – 20.

очолювані ними, зливалися із більшовиками та діяли спільно. Точної кількості повстанських загонів не могли підрахувати ні радянські історики – кількість дуже сильно вар'юється та звучить контроверсійно навіть в межах одного речення одного автора: «на окупованій території (...) діяло 174 партизанських загони і з'єднання (...). Крім того, проти ворога боролосся 800 невеликих партизанських загонів та груп»²⁹¹, ні сучасні дослідники. В спробі, зробленій В. Савченком зазначено, що тільки у повстанських збройних загонах у травні – вересні 1918 р. у межах всієї України встигло побувати до 80 тисяч селян, що видається реальною цифрою, проте кількість жертв із боку німецько-австрійських військ (22 тисячі) та Державної варти (не менше 30 тисяч), виглядає перебільшеною²⁹². Слова ж фельдмаршала Ейхгорна про те, що «країну тероризують тільки 10 – 12% селян»²⁹³, скоріше за все, теж не варто сприймати буквально, як це зробив П. Захарченко, нарахувавши 2,5 – 3 млн. повстанців²⁹⁴, що, звичайно, забагато. Вочевидь, найближче до точної цифри був П. Мірчук, який наголошував, що після протигетьманського повстання та напередодні війни з більшовиками армія УНР разом із усіма повстанськими частинами нараховувала близько 300 тисяч бійців²⁹⁵.

Після падіння Гетьманату П. Скоропадського влада Директорії на землях Слобожанщини мала номінальний характер. Безпосередня близькість та спланована збройна агресія Радянської Росії, значна кількість збільшовичених повстанських загонів всередині Харківщини, ворожий до нового українського уряду нейтралітет німецько-австрійських

²⁹¹ Бондарь Т. Д. Партизанское движение и деятельность подпольных организаций на Украине в 1918 г. / Т. Д. Бондарь // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918 – 1920 гг.) / Отв. ред. Н. И. Супруненко. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 82.

²⁹² Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. А. Савченко. – Харків: Фоліо, 2008. – С. 223 – 224.

²⁹³ Українське відродження 1917 – 1920 рр. на Сумщині. Т.1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. – С. 93.

²⁹⁴ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: ЗАТ Ніглава, 1997. – С. 81.

²⁹⁵ Мірчук П. Українсько-московська війна (1917 – 1919). – Торонто, Ліга визволення України. – С. 77.

військ та критично недостатня чисельність власних збройних сил, розтягнутих на 600 кілометрів від Старобільська через Харків аж до Чернігова, прирекли Директорію на поразку та залишення теренів Слобожанщини вже в січні 1919 р.

Втім, необхідно відмовитися від укорінених за часи панування радянської ідеології тез про вирішальну роль комуністичної партії в очоленні антигетьманського повстання та про «боротьбу українського радянського уряду проти буржуазної Директорії». Влада більшовиків відновилася в результаті прямого вторгнення Радянської Росії в УНР. Більшість окупаційної армії, становили росіяни, а українські колаборанти, що перейняли більшовицьку ідеологію, склали значно меншу її частину. Невизнання більшовицьким керівництвом цього факту, відповідь наркома іноземних справ Г. Чичеріна про відсутність російських радянських військ в Україні, тільки підкреслює підступний характер війни, що розв'язала проти українського народу російська більшовицька влада.

РОЗДІЛ 3. СЕЛЯНСЬКИЙ СПРОТИВ ПОЛІТИЦІ «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» (ПЕРША ПОЛОВИНА 1919 р.).

Із захопленням 6 січня 1919 р. певної території України разом із Харковом, країна отримала нову для себе назву – Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР)²⁹⁶. Більшовики діяли оперативно, насаджуючи на цих землях свою адміністрацію – 24 січня на посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду було затверджено болгарського комуніста Х. Раковського (рис. 13). 29 січня уряд УСРР отримав назву, за повною аналогією із урядом РСФРР його було названо Радою Народних Комісарів (РНК).

Рис. 13. Х. Раковський

Між тим, перед більшовицькою владою поставало, щонайменше, два вузлових питання, які мали бути вирішені в найкоротший термін. Перше із них полягало в легітимізації своєї влади на всій території України, її зміцненні та ліквідації політичних опонентів. Для цього, з метою

²⁹⁶ О названии Украинской республики // СУ Украины. – 1919. – №2. – Ст. 15.

контролю над селом та витісненням звідти популярних серед селянства українських лівих есерів, було проведено низку змін у виборчому законодавстві. До повного опанування села більшовиками, вибори низових рад відкладалися на майбутнє, а реальна влада на місцях передавалася ревкомам та комбідам (комітетам бідноти). Характерною особливістю більшовицької пропаганди в цей період залишалася відсутність принципової різниці між термінами «радянський» і «комуністичний»²⁹⁷. В ухваленому в грудні 1918 р. декреті «Про організацію влади на місцях» зазначалися, що ревкоми створюються із «безумовних прихильників радянської влади». В тих місцях, де вже діяли «партійні організації комуністів», вони брали на себе роль ревкомів. Між тим, відділ внутрішніх справ мав компетенцію призначати «своїх» людей до будь-якого ревкому, так і повністю змінювати склад ревкому за власним бажанням²⁹⁸. Таким чином, більшовики могли на свій розсуд формувати систему низового управління на селі, узурпувавши всю повноту влади і фактично, перетворивши її на диктаторську.

Наступним кроком на шляху необмеженого диктату партії більшовиків, стали зміни до виборів у ради вищого рівня. Керівництво РКП(б) усвідомлювало, що окупаційний уряд УСРР є нелегітимним, а тому в «Декларації Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України» від 28 січня 1919 р., відмічалось, що в найближчій час буде проведено Третій Всеукраїнський з'їзд рад, який остаточно оформить радянську владу в Україні і якому уряд передасть всю повноту влади²⁹⁹.

²⁹⁷ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 285.

²⁹⁸ Декрет Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины «Об организации власти на местах» // СУ Украины. – 1919. – № 1. – Ст. 3.

²⁹⁹ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // СУ Украины. – 1919. – № 4. – Ст. 46.

Важливим моментом для розуміння всієї «чесності, рівності та неупередженості» виборів до складу цього з'їзду, є факт того, що солдати Червоної армії мали десятиразову перевагу над робітниками та селянами при виборі делегатів до нього. Ще одним заходом заради уникнення небажаного складу Третього Всеукраїнського з'їзду стало запровадження постановою РНК УСРР від 19 лютого 1919 р. «Про вибори на Третій з'їзд рад робітничих, солдатських та селянських депутатів» позбавлення прав представників «експлуаторських» класів, служителів церкви та колишніх поліцейських та жандармів. Вже в березні вказаний в постанові перелік тих, хто позбавлявся виборчих прав, став частиною Конституції УСРР, а відповідно і нормою для прийняття подальших юридичних рішень³⁰⁰.

Якщо ж згадати, що на волосному рівні список делегатів на з'їзд складала повністю підконтрольні більшовикам ревкоми та комбідри, то говорити навіть про гіпотетичні шанси на перемогу у опонентів більшовиків не доводиться.

У результаті всіх цих передвиборчих маніпуляцій, більшовикам вдалося досягти абсолютної переваги над опонентами на Третьому Всеукраїнському з'їзді рад – 1435 із загальної кількості депутатів в 1787. Українські соціалісти-революціонери (боротьбісти) отримали 150 мандатів³⁰¹.

Таким чином, стає очевидним, що більшовики від самого початку другого завоювання України, почали вести тиск на селянство, нехтуючи їхніми політичними правами. Поруч із політичними, українське селянство зазнало і економічних утисків. Саме воно, як і за часів німецько-

³⁰⁰ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від 1-го до 13-го з'їзду Рад) / Упоряд. Ю. О. Іванов. – Х. : 1932. – С. 39.

³⁰¹ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 289.

австрійської окупації, мало забезпечувати більшовиків продовольством. Проте, якщо для країн Четверного союзу збіжжя було потрібне для утримання Західного фронту, то для більшовицької Росії, грабунок українських ресурсів мав стати джерелом сил для роздмухування «полум'я світової комуністичної революції».

Саме тому, вже від початку існування радянського уряду України на чолі із Х. Раковським, було видано декрет про надання продовольчої допомоги Росії з метою «нагодувати голодуючу Північ». В ньому був закладений наступний план дій: «Рада Народних комісарів України пропонує Народному комісаріату продовольства негайно видати інструкцію, яка б регулювала справу постачання продовольством Півночі, поклавши в основу таке:

1. На Комісаріат продовольства покладається організація і керівництво справою постачання Півночі продовольством.
2. До справи заготівлі і вивезення на Північ надлишків продовольства залучаються як українські, так і центральні кооперативні об'єднання РСФРР.
3. До справи організації постачання продовольством Півночі залучаються представники Всеросійської ради професійних спілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда і Москви і профцентру.
4. Розрізнене вивезення з України предметів продовольства окремими організаціями і особами забороняється»³⁰².

Отже, грабунок продовольчих ресурсів України було оформлено законодавчо, надавши йому легітимності і залучивши для цього представників більшовицької партії та робітників-активістів із самої Росії

³⁰² Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за створення СРСР. Збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав, 1963. – С. 94 – 95.

(2700 осіб)³⁰³. Хоча, треба відзначити, що кількість сил, направлених для здійснення продрозкладки в українські губернії досить сильно вар'ювалися у різних дослідників. Так, за підрахунками В. Верстюка протягом грудня 1918 – березня 1919 рр. лише з Москви в Україну було направлено 210 продзагонів чисельністю до 6000 чоловік, та ще 5000 «робітників» було направлено для «продовольчої роботи»³⁰⁴. А. Анищев дає порівняно занижену цифру – 87 загонів, із яких в Харківську губернію – 71 загін (1998 чол.), в Київську – 14 загонів (398 чол.), в Чернігівську – 2 продзагони (122 чол.)³⁰⁵. Втім очевидним залишається факт, що російська присутність задля вирішення «продовольчого питання» була визначальною.

Окрім російського десанту, загони для викачки хлібу у населення створювалися і на місцях. Так, М. Куличенко нарахував протягом січня – травня 1919 р. в Харкові 16 новостворених продовольчих загонів³⁰⁶, проте ця кількість видається значно заниженою, оскільки продзагони, складені переважно із люмпен-пролетаріату, як міського так і сільського, масово створювалися по всіх повітах Слобожанщини. В одному Сумському повіті для виконання продовольчої політики та боротьби проти «куркулів» в продзагони записалися 250 робітників³⁰⁷.

23 січня 1919 р. до губернського продовольчого відділу надійшов наказ губвиконкому, в якому вказувалося на необхідність надіслати маршрутний потяг із хлібом до Петрограду «безкоштовно (...) як

³⁰³ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.) / Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 95.

³⁰⁴ Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміцнення влади Рад. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 13.

³⁰⁵ Анищев А. Очерки истории гражданской войны 1917 – 1920 гг. / А. Анищев. – Л. : Государственное издательство, 1925. – С. 174.

³⁰⁶ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – С. 125.

³⁰⁷ Історія міст та сіл Української РСР Сумська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1973. – С. 103.

подарунок червоного Харкова червоному Петрограду»³⁰⁸. Цей наказ було виконано в дуже стислі строки і вже 15 лютого зі Слобожанщини до Петрограду було відправлено 31 вагон з хлібом. В березні 1919 р. до РСФРР було надіслано 37 вагонів з продовольством³⁰⁹. Взагалі, безоплатні експропріації хліба в населення зазвичай проходили під революційними гаслами, які мали б створити ілюзію добровільності. Так, в Сумах «допомога» продовольством населенню Москви, Петрограда та інших міст Росії проходила під гаслом «Хліб для Півночі — це хліб для Леніна і Москви». У лютому з під'їзних колій станції Суми вирушили маршрутні поїзди з хлібом, м'ясом та іншими продуктами харчування, призначеними для російського населення³¹⁰. Із села Білий Колодязь Вовчанського повіту було відправлено 1099 пудів продовольства для «революційних столиць»³¹¹.

Взагалі, здобуття продовольства було питанням виживання більшовицької влади там, де вона народилася – в Росії. Для цього позаекономічний тиск на упокорені силою зброї народи, вважався чимось звичним та єдино вірним. 19 лютого 1919 р. у пропозиціях до постанови ЦК РКП(б) про продрозкладку в Україні В. Ленін писав: «Надлишок радимо визначити максимальний, наприклад, 500 млн. пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту чи одну десяту частину»³¹². Взагалі, цифра в 50 чи 100 млн. пудів хліба перманентно з'являлася в риториці вождя пролетаріату. Наприклад, в телеграмі до народного

³⁰⁸ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 79.

³⁰⁹ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – С. 124-125.

³¹⁰ Історія міст та сіл Української РСР Сумська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1973. – С. 103.

³¹¹ История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область / пред. редкол. тома Н. А. Сероштан. – К. : Харьковская книжная фабрика им. В. М. Фрунзе, 1976. – С. 293.

³¹² В. И. Ленин. Избранные произведения в 2-х томах. Т. 2. / Под общ. ред. В. В. Адоратского, В. Г. Сорокина, А. И. Стецкого. – М. : Партиздат, 1934. – С. 213.

комісара продовольчих справ УСРР О. Шліхтера, В. Ленін вимагає 50 млн. пудів до 1 травня або 1 червня «інакше ми всі загинемо»³¹³.

13 березня на мітингу в Народному домі в Петрограді В. Ленін озвучує своєрідний наказ радянському уряду України: «Перший соціалістичний борг кожного громадянина України – допомогти Півночі. Рада Народних Комісарів неодноразово (...) направляла на Україну товаришів із військового середовища. Попри всі ці несприятливі умови ми дали українським товаришам завдання вивезти в Росію до 1 червня 1919 р. 50 млн. пудів хліба»³¹⁴. В цьому ж напрямку є характерною промова В. Леніна, проголошена 16 квітня 1919 р. на конференції залізничників московського вузла: «Зараз, із завоюванням України (...) наша сила міцнішає. Ми говоримо тепер, що джерела хліба та продовольства, можливість отримати паливо з Донецького басейну у нас є. На Україні є величезні запаси, залишки хлібу, їх важко взяти одразу – там досі партизанщина (...) Ми повинні не менше трьох тисяч залізничників, частково селян із північної голодної Росії направити на Україну. Український уряд вже провів декрет про точну розверстку тієї кількості хлібу, що можна взяти зараз в розмірі 100 млн. пудів»³¹⁵. Якщо ж врахувати, що в 1918 р. з усієї підвладної на той момент радянської території більшовикам вдалося викачати 95 млн. пудів хліба³¹⁶, то стає зрозумілим масштаб економічної війни проти селянства України.

Загалом же, перспективи забезпечення «голодної Півночі» за рахунок українського селянина ретельно описано у В. Леніна в «Замітках щодо мір боротьби з голодом та про посилення господарчої роботи» і є

³¹³ Ленин В. И. А. Г. Шлихтеру. 19 марта 1919 г. / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 49 – 50.

³¹⁴ Ленин В. И. Речь на митинге в Народном доме в Петрограде 13 марта 1919 года // Полное собрание сочинений. – М., 1969. – Т. 38. – С. 35.

³¹⁵ Ленин В. И. Речь на конференции железнодорожников Московского узла 16 апреля 1919 года // Полное собрание сочинений. – М., 1969. – Т. 38. – С. 313.

³¹⁶ Там само – С. 311.

своєрідним закликком до дії – грабунку українського хлібороба російським пролетарем. Зокрема, В. Ленін розмірковує: «Якщо район, охоплений неврожаєм та голодний, охоплює територію з 25 млн. населення, то чи не варто низкою мір найреволюційніших взяти саме з цього району молодь до армії близько 500 тисяч багнетів? (чи можливо навіть до 1 млн). Мета: допомогти населенню до певної міри, адже прогонуємо частину голодних, і, можливо, посиленням додому хлібу допоможемо голодним. Це перше. А друге: помістити ці 1,5 млн на Україні, щоб вони допомогли посиленню продроботи, являючись дуже зацікавлені в ній, особливо чітко усвідомлюючи і відчуваючи несправедливість обжорства багатих селян на Україні. (...) Якщо поставити на Україні армію з голодних губерній, цей лишок (хлібу) можна було б зібрати (податком + товаробміном + особливими реквізиціями з багатих для допомоги голодним) повністю»³¹⁷. Вочевидь, реалізація подібних кроків невідворотно призвела б до конфронтації не тільки за майновою ознакою «заможний селянин» – «бідний робітник», але й за національною.

У цьому ж руслі продовжувалась продовольча робота більшовиків і надалі. Вже 25 січня 1919 р. урядом УСРР на території Харківщини було оголошено державну монополію на хліб, цукор, сіль, чай з встановленням твердих цін закупівлі та відпуску³¹⁸.

Основні напрямки втілення в життя політики воєнного комунізму на слобідських землях було визначено III з'їздом КП(б)У, що відбувся в Харкові 1 – 6 березня 1919 р. Резолюція з'їзду від 5 березня 1919 р. стверджувала обраний курс на державну монополію з заготівлі хліба та

³¹⁷ Ленін В. И. Заметки о мерах борьбы с голодом и об усилении хозяйственной работы / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Издательство политической литературы, Т. 44. – С. 67.

³¹⁸ Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – С. 19.

інших важливих продуктів за твердими цінами, націоналізацію торгівлі³¹⁹. Монополізуючи цю сферу економіки, більшовицький режим створював пряму залежність «голодних міст Півночі» від дій більшовиків в Україні, утримуючи робітників Петрограду, Москви та інших пролетарських регіонів від голодних бунтів. Одночасно, цією постановою радянський уряд офіційно забороняв українському селянину під страхом покарання продавати свій товар іншим заготівельникам – кооперативним чи приватним. Поряд з ліквідацією приватної власності на землю наголошувалося, що «найголовнішим завданням земельної політики є перехід від одноосібного господарства до товариського»³²⁰.

На момент відкриття третього з'їзду КП (б)У на території 20 губерній Центральної Росії було зареєстровано близько 340 селянських повстань³²¹. Проте, та легкість, із якою більшовикам вдалося захопити значну частину території України, дала їм ілюзію непорушності своєї влади на цих землях. Саме тому, незважаючи на негативні наслідки спроб отримати хліб позаекономічними методами в Росії, делегатами з'їзду було прийняте рішення про буквальне перенесення, політики застосованої у РСФРР, в українське село. Резолюція з'їзду зазначала: «Основними завданнями диктатури пролетаріату на Україні є ізоляція і економічний розгром куркульства шляхом посиленого соціалістичного будівництва на селі, суворе проведення антикуркульської продовольчої політики, організація комітетів бідноти»³²². Дійсно, створення комбідів за прикладом РСФРР в першій половині 1919 р. сприяла внесенню розколу до класово ворожого більшовикам села. На них покладалися обов'язки

³¹⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918 – 1941 рр. – К. : Політвидав УРСР, 1976. – С. 45 – 46.

³²⁰ Там само. – С. 45 – 46.

³²¹ Семенникова Л. Гражданская война. За что воевали, кто победил? / Л. Семенникова // Наука и жизнь. – 1995. – № 10. – С. 42.

³²² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918 – 1941 рр. – К. : Політвидав УРСР, 1976. – С. 45 – 46.

здійснювати «обрахування» продовольчих запасів селян та вилучати «надлишки» хліба, землі, худоби, реманенту у «куркулів»³²³.

15 квітня 1919 р. постановою ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства» в Україні були запроваджені продовольча диктатура і продрозверстка³²⁴. Майже одночасно з цим декретом були схвалені декрети про вилучення хлібних лишків, встановлення твердих цін на хліб (14 – 18 крб. за пуд) та норми насінневих, продовольчих та фуражних хлібів, що залишались для потреб господарства при відчуженні врожаю 1918 р.³²⁵.

За підрахунками М. Ксензенка селянство Слобожанщини розподілялося на три групи: бідне (5 десятин землі), середнє (5 – 10) і заможне (вище 10). На початку 1919 р. в зазначеному регіоні України господарства з площею до 3-х десятин становили 50% від загальної кількості селянських дворів, від 3-х до 10-ти десятин – 38,8%, понад 10 десятин – 11,2%³²⁶.

Жертвою економічних, політичних та фізичних репресій було обрано останню категорію сільського населення. До відома населення (передусім міського) доводилося, що хлібна криза – результат саботажу саме «куркулів». Подібною були погляди та риторика загальної маси більшовицьких функціонерів безпосередньо в Україні. Так, О. Шліхтер, пише з в своїй статті «Основні завдання продовольчої політики» (лютий 1919 року): «Вести продовольчу справу без громадянської війни –

³²³ Калиниченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг): дис. канд ист. наук / В. В. Калиниченко. – Х. : Харьковский государственный университет, 1981. – С. 39 – 40.

³²⁴ Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства / ЗУ України. – 1919. – Ч. 2. – № 36. – Ст. 430.

³²⁵ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни: (листопад 1918 – серпень 1919) : зб. док. і матер. / Упоряд. П. П. Бистренко, В. М. Брожек, А. З. Мищенко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – С. XVI.

³²⁶ Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921рр.) / М. І. Ксензенко. – Х. : Вид-во університету, 1968. – С. 19

неможливо»³²⁷. Також неодмінною і вирішальною запорукою успіху в «боротьбі за хліб» керівники Наркомпроду вважали збройну силу: «Якими б проникливими та пильними не були комітети бідноти, здійснюючи право диктатури бідноти в селах, вони раз у раз можуть опинитися в необхідності викликати збройну силу для боротьби з куркулями. Існування при Комісаріаті Продовольства озброєних загонів, продовольчих загонів, є найпершою необхідністю»³²⁸. Подібні загани утворювалися в селах Слобожанщини, зокрема в Білому Колодязі Вовчанського повіту вже від весни 1919 р. і активно включалися до «роботи», беручи участь в боротьбі із «бандами»³²⁹.

Отже, на початку 1919 р. на Слобожанщині було розпочато реалізацію широкомасштабної урядової програми УСРР з націоналізації аграрного сектора економіки країни. Проте, вона не мала шансу на успіх. Адже запроваджена більшовиками низка змін, насамперед, в аграрній та економічній сферах практично не відрізнялися від комплексу мір часів гетьмана П. Скоропадського та німецько-австрійської окупації. Навіть прожитковий мінімум для селянина – 600 грамів зерна на день був однаково визначений і Українською Державою і Українською Соціалістичною Радянською Республікою³³⁰. Більш того, якщо за Берестейським договором Центральна Рада, а потім Гетьманат П. Скоропадського мали поставити державам Четверного союзу 60 млн

³²⁷ Шліхтер О. Г. Основні завдання продовольчої політики / О. Г. Шліхтер // Продовольча справа за роки громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 246.

³²⁸ Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6 – 10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. – Х. : Видання Центрального архівного управління УРСР, 1932. – С. 112.

³²⁹ История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область / пред. редкол. тома Н. А. Сероштан. – К. : Харьковская книжная фабрика им. В. М. Фрунзе, 1976. – С. 293.

³³⁰ Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник / Ред. О. М. Мироненко. – К. : Либідь, 1997. – С. 194.

пудів хліба, то продрозкладка більшовиків перевищувала її більш, ніж вдвічі – 140 млн. пудів³³¹.

Цілком природньо, що подібний стан речей викликав різке незадоволення селянства. Ще взимку 1919 р. в Харківській губернії поряд з пасивними формами опору селянства продрозкладці – приховування зерна, спостерігалися й активні прояви незадоволення. В лютому 1919 р. ЧК Валківського повіту зафіксувала селянські виступи, під час яких критикувалася більшовицька продовольча політика у селах Високопілля, Новій Водолазі і Комишуватому³³². Проте, справа не дійшла до збройного протистояння, а селяни, висловивши своє невдоволення урядом УСРР, мирно розійшлися. Згодом, аналогічні за характером селянські виступи відбулися в вищеназваних населених пунктах 6 березня 1919 р.³³³

Аби слідкувати за всіма проявами непокори було створено силову структуру, яка отримала назву, практично зкальковану із російського прототипу – Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК – ВУЧК).

Рішення про створення цього карального органу було прийнято декретом Тимчасового робітного-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р., тобто ще до фактичного захоплення України. Метою існування ВУЧК була проголошена «планомірна боротьба з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами». На початку лютого 1919 р. в повітах та волостях Харківської губернії вже існувала 51 надзвичайна комісія³³⁴. Запровадження в регіоні органів ВУЧК сприяло загострення соціально-політичної ситуації в губернії. Так, наприклад, співробітниками ВУЧК в Харківській губернії на початку 1919 р.

³³¹ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 312.

³³² Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. Р. – 89. – Оп.1. – Спр. 60, арк. 3.

³³³ Там само. – Арк. 9.

³³⁴ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 233.

навмисне заохочувалася і поширювалася практика анонімних доносів серед місцевого населення з метою сприяти його подальшому економічному і політичному розколу³³⁵. В квітні 1919 р. на допомогу продзагонам в Харківській губернії було залучено формування, які склалися з співробітників надзвичайних комісій. Керівництво ВУЧК офіційно, в ультимативній формі звернулося через свої повітові осередки до мешканців краю з заявою про покарання приховувачів продовольства повною конфіскацією особистого майна і тюремним ув'язненням³³⁶.

Взагалі, селянський повстанський рух на Слобожанщині, в порівнянні із іншими регіонами країни, розвивався не настільки інтенсивно. В той час, як у суміжних із Харківщиною повітах Чернігівської і Полтавської губерній на початку 1919 р. діяло шість селянських антикомуністичних повстанських загонів³³⁷, на Слобожанщині не зафіксовано жодного. Повстанські загони суміжних територій не мали сталого політичного забарвлення. Для них були характерні гасла і вимоги соціальної частини есерівської ідеології: «чорний переділ» земельних фондів губернії, несприйняття реквізицій, підтримка вільних економічних відносин, торгівлі³³⁸, місцева автономія, яка, власне, і асоціювалась з поняттям «радянська влада», утвердження місцевих, національно-культурних традицій, вороже ставлення до сильної присутності держави.

Відсутність чітких політичних уподобань зумовлювалась не лише розчаруванням місцевого селянства в політиці продовольчого регулювання існуючих державних утворень, а й різноманітним ідеологічним впливом селянського повстанського руху сусідніх регіонів.

³³⁵ ДАХО. Ф. Р. – 89. – Оп.1. – Спр. 60, арк. 35.

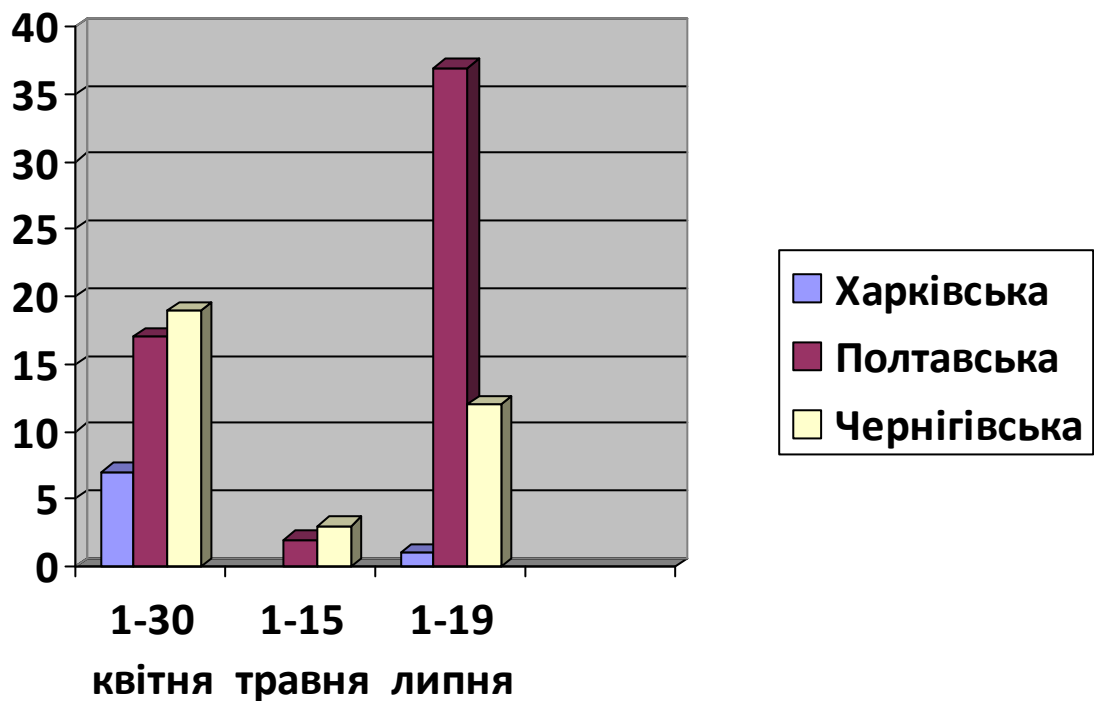
³³⁶ Там само. – Арк. 36.

³³⁷ Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. – К. : 2001. – С. 17.

³³⁸ Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. – К. : 2001. – С. 10.

Так, наприклад, на початку 1919 р. в Чернігівській і Полтавських губерніях діяли близько 57 повстанських загонів, з яких 15 підтримували Директорію і виступали за відновлення УНР, дев'ять сповідували ідеї махновщини, 32 загони не мали чіткого визначеного політичного забарвлення³³⁹.

Загалом, в період з 1 по 30 квітня на території Харківської губернії було зафіксовано сім антикомуністичних виступів. В цей час в Полтавській губернії подібних виступів відбулося 17, а в Чернігівській – 19^{340 341}

Діаграма 1. Кількість «контрреволюційних» виступів у деяких губерніях УСРР

³³⁹ Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук. – К. : 2001. – С. 12.

³⁴⁰ Ісаков П. М. Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережжі України в 1919 – 1920 рр. як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху / П. М. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 143.

³⁴¹ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922). – К. : 1954. – С. 333.

Причини пасивності повстанського руху Слобожанщини, криється, вочевидь, в наступному:

1. Близькості Харківської губернії до Росії та її «столичний» статус, що в свою чергу, зумовлювало насиченість регіону силовими структурами – армією, загонами ВУЧК, комбідами та інш.

2. Розміри продрозкладки, визначені Наркомпродом УСРР для кожної губернії. Харківська губернія посіла серед регіонів України, п'яте місце за кількістю продовольства, що підлягало реквізиції. Наприклад, в порівнянні з мешканцями Слобожанщини, селянство Полтавської губернії повинно було здати в півтора рази більшу кількість пшениці і втричі більше вівса та жита³⁴².

3. Більша частина повстанських загонів «небільшовицької орієнтації», які лишилися не розформованими з часів боротьби проти Гетьманату та німецько-австрійської окупації, влились в частини Червоної армії та вели боротьбу проти білогвардійців на Донбасі, як, наприклад, загін Г. Савонова. А тому, не мали можливості вступити в активну боротьбу проти більшовиків, як це зробили повстанці Н. Григор'єва чи Зеленого.

Таким чином, на початку 1919 р. поодинокі стихійні виступи селянства Харківщини, що були спрямовані проти введення в краї продрозкладки, не становили серйозної загрози для більшовицького режиму. Поведінка селянства в цей час свідчить про те, що значна частина хліборобського населення не квапилася вступати у відкритий конфлікт з владними структурами на ґрунті продовольчих реквізицій. Селянство Слобожанщини вважало для себе можливим терпіти продрозкладку принаймні доти, доки більшовики не проведуть перерозподіл земельного

³⁴² Шерман І. Л. До історії продовольчої політики радянської влади на Україні в 1919 р. / І. Л. Шерман // Наукові записки. Історична серія. Харківський педагогічний інститут. – К.-Х. : Радянська школа, 1951. – Т. XII. – С. 25.

фонду губернії. До того ж, багатьом малозабезпеченим господарям імпонувало їхнє привілейоване становище серед односельців. Однак, коли КП(б)У запропонувала селянству свій варіант вирішення земельного питання, виявилось, що саме він являв собою найбільшу небезпеку для більшовицького режиму, як в Україні в цілому, так зокрема і в Слобожанщині.

Загалом, на весну 1919 р. серед малоземельного селянства в межах всієї України було розподілено близько 9 із 14,5 млн. десятин землі, реквізованих у великих землевласників та церкви³⁴³. В. В. Калініченко підрахував, що на весну 1919 р. в Харківській губернії відбулося щонайменше 105 випадків розподілу конфіскованих земель. Із них у 81-му випадку – за їдцями, в 17 – за трудовими нормами и без означення розверсточної одиниці – у 8 випадках³⁴⁴.

Поряд із ліквідацією великого індивідуального землеволодіння, керівництво КП(б)У проводило форсований курс на організацію великих колективних господарств, які мали замінити мільйони дрібних приватновласницьких. Тому в першій половині 1919 р. на Слобожанщині розпочався процес будівництва колективних господарств. Щоправда, серед вчених-аграрників немає єдності в загальній кількості цих новітніх сільськогосподарських утворень.

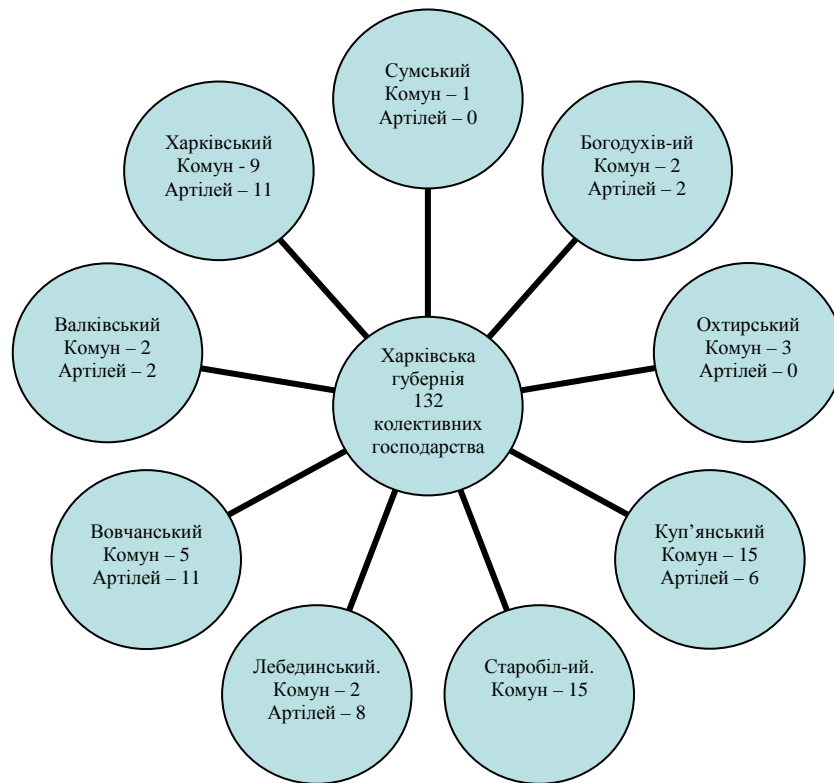
За радянськими даними на 15 червня 1919 р. на території Слобожанщини було створено 33 комуни та 28 артілей³⁴⁵. Деякі, більш сучасні дослідники подають інші цифри – вже в квітні 1919 р. на території Харківської губернії налічувалося 132 колективних сільських господарств.

³⁴³ Історія Української РСР. У 8-ми томах. – Т. 5. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 383.

³⁴⁴ Калініченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг): дис. канд ист. наук / В. В. Калініченко. – Х. : Харьковский государственный университет, 1981. – С. 40.

³⁴⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 146.

За їхньою кількістю Харківщина навесні 1919 р. випередила всі інші губернії УСРР³⁴⁶.

Діаграма 2. Розподіл комун та артільей по Харківській губернії (станом на 24 квітня 1919 року)³⁴⁷ Зміївський і Ізюмський повіти – немає даних

Проте, не зважаючи на велику загальну кількість колективних господарств Слобожанщини, кількість членів цих утворень вказують на їхню низьку популярність серед селянства. У середині квітня 1919 р. на Слобожанщині у 132 колективних сільських господарствах нараховувалося 7508 осіб³⁴⁸. Треба розуміти, що здійснюючи свої плани більшовики, по-перше, не врахували традицій господарювання українського селянина. Адже, менталітет українського селянина-власника

³⁴⁶ Хмель И. В. Аграрные преобразования на Украине, 1917 – 1920 гг. / И. В. Хмель. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 141 – 144.

Там само – С. 141 – 144.

³⁴⁸ Там само. – С. 141.

серйозно відрізнявся від менталітету російського селянина-общинника, на якому і було випробувано основи аграрної політики більшовиків. Навіть біднота, яка мала б бути запорукою впровадження більшовицької політики на селі, бажала власного наділу, який дозволив би реалізувати мрію стати господарем, а не бути робітником радгоспу, якому «Зразковий статут трудової землеробської артїлі», передбачав повне усупільнення майна, приватного життя і господарської діяльності комунарів, цілковиту господарчу несаможиттєвість колективного об'єднання. Зокрема, за § 3 – «все належить всім і ніхто в комуні не може нічого назвати своїм за виключенням предметів власного споживання», за § 17 – спільне харчування, § 16 – регулювання споживання загальними зборами, § 34 – заборона розподілу майна комуни в разі її ліквідації і таке інше³⁴⁹. По-друге, селянство не влаштовували методи, якими, впроваджувалися колективні господарства. Типовим є приклад звернення Охтирського осередку КП(б)У до місцевих селян з таким ультиматумом: «Ми ваші хати спалимо і загонимо вас в одну велику хату, де ви будете жити комунною, а якщо не бажаєте, то нічого вам не буде дано радянською владою»³⁵⁰. Внаслідок цього, протягом квітня – травня 1919 р. більшовицькі агітатори у своїх звітах відзначали, що слово «комуна» викликає у більшості селян Слобожанщини відразу і ненависть³⁵¹.

В своєму бажанні «одержавити» сільськогосподарський сектор економіки більшовики не просто відмовилися від співпраці з найбільш працелюбною частиною сільського населення Слобожанщини. Назвавши цю верству «куркулем» радянська влада повела із ним війну на фізичне винищення. Натомість, провідниками своєї політики на селі, більшовики

³⁴⁹ Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство (січень – серпень 1919 р) : дис. канд. іст. наук / Д. Ю. Михайличенко. – Х. : 2002. – С. 101.

³⁵⁰ Там само. – С. 100.

³⁵¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО). Ф. Р. 1. – Оп. 20. – Спр. 21, арк. 6 – 6 зв.

обрали найбільш люмпенізовані та низькокваліфіковані прошарки села, приваблюючи їх соціальними пільгами та можливістю грабувати вже згаданих «куркулів»³⁵². Створені із селянського люмпену комітети бідноти (комбіди) не користувалися авторитетом серед сільського населення, а тому їхня роль на селі була виключно деструктивною для налагодження колективних форм господарювання. Між тим, свою іншу головну мету – розшарувати село та створити в ньому стійку опору для більшовиків, комбіди виконувала на відмінно.

Також постійним джерелом соціальної напруги на селі було знаходження на території Слобожанщини збройних формувань іноземної держави. Реокупація українських земель, що відбулася внаслідок залишення території України німецько-австрійських частин, практично не призвела до сприйняття нових озброєних людей, що говорили неукраїнською мовою, як друзів. Оскільки, особовий склад частин Червоної армії в Харківській губернії був сформований переважно з громадян РСФРР (Московська робітничка дивізія, Друга Орловська кавбригада, Інзенська та Уральська робітничі дивізії, бригада з Уралу, група башкирських татар І. Кожевникова), то і вважав Україну виключно плацдармом бойових дій, а українське селянство – потенційно контрреволюційним³⁵³. Набула надзвичайної актуальності й тема україно-єврейських стосунків. Селянство жалілося на велику частку євреїв у складі більшовицького керівництва. Так, наприклад, член Центральної політичної мобілізаційної комісії Назаренко побувавши в Харківській губернії у квітні 1919 р. доповідав ЦК КП(б)У: «Маси прихильно

³⁵² ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 20. – Спр. 20, арк. 40.

³⁵³ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 132 – 133.

ставляться до радянської влади але негативно – до євреїв, комісарів, надзвичайних комісій, комуни»³⁵⁴.

Наступним кроком, який зробило радянське керівництво на шляху відторгнення від себе українського селянства, стало запровадження загальної військової повинності згідно з декретом Раднаркому УСРР від 14 березня 1919 р.³⁵⁵. В. Антонов-Овсієнко зазначає, що оголошена 15 березня 1919 р. мобілізація чоловічого населення 1896 – 1897 рр. народження у Сумському, Охтирському, Богодухівському, Харківському, Зміївському, Валківському, Лебединському повітах була продовжена до 1 квітня 1919 р., внаслідок неявки військовозобов'язаних³⁵⁶. В березні 1919 р. сильний опір мобілізації спостерігався у Нововодолазькій, Коломацькій, Караванській волостях³⁵⁷. 15 – 22 березня 1919 р. під час проведення мобілізації в селі Нова Водолага Валківського повіту, усі військовозобов'язані на своєму сході винесли постанову про відмову вступити до лав Червоної армії³⁵⁸. Навесні 1919 р. на Харківщині було зареєстровано 271478 військовозобов'язаних, але вдалося мобілізувати лише 27300 чоловік³⁵⁹. Слід зазначити, що в цей час більшовики взагалі відмовилися проводити мобілізацію у Старобільському, Куп'янському, Ізюмському та Вовчанському повітах³⁶⁰. Мобілізація до РСЧА та «безумовне незадоволення земельною політикою» призвели до заворушень в Валківському, Богодухівському та Сумському повітах Харківської губернії.

³⁵⁴ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 20. – Спр. 20, арк. 40.

³⁵⁵ ДАХО. Ф. Р. – 89. – Оп.1. – Спр. 21, арк. 50 зв.

³⁵⁶ Антонов-Овсеєнко В. Д. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеєнко. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1933. – Т. 4. – С. 133.

³⁵⁷ Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник Харківського державного університету. – Х., 1996. – № 387. – Серія «Історія України». – Вип. 1. – С. 172.

³⁵⁸ ДАХО. Ф. Р. – 89. – Оп.1. – Спр. 21, арк. 11.

³⁵⁹ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 166.

³⁶⁰ Антонов-Овсеєнко В. Д. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеєнко. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1933. – Т. 4. – С. 133.

Голова Раднаркому В. Ленін неодноразово вимагав від командування Українського фронту перекинути на Донбас підкріплення, але війська фронту були скуті боями з армією УНР та придушенням селянських повстань. В березні 1919 р. проти більшовиків виступив отаман Зелений (Київська губернія), до того зберігавший нейтралітет, а в травні повернув свої багнети проти колишніх союзників Н. Григор'єв. Наприкінці квітня – на початку травня 1919 р. на боротьбу з українськими повстанцями було кинуте більш як 21000 чоловік. Приблизно така ж чисельність червоних військ діяла проти армії УНР на Правобережжі. На Південний фронт було переведено Другу Українську радянську армію, але щойно на Херсонщині спалахнуло повстання отамана Н. Григор'єва, ці війська довелося кинути проти повсталих. Поповнення, що надходили з російських губерній, спрямовувалися здебільшого на придушення козачого повстання у Верхньо-Донському окрузі³⁶¹. Якщо ж врахувати, що загальна кількість військ на території УСРР станом на 1 червня складала: 8944 чоловік командного складу та 179148 чоловік червоноармійців³⁶², то стає зрозумілим, наскільки серйозною була ситуація для більшовицького режиму на території України.

Між тим, незважаючи на небезпеку для більшовицької влади із боку Добровольчої армії, викачування хліба та інших продовольчих товарів, а значить і ескалація конфлікту із селянством тривала. За травень-червень в північні губернії РСФРР із Харкова було відправлено 1577 вагонів цукру, 1705 – солі, 767 – хліба, 458 – домашніх тварин та птиці, 132 – картоплі, 268 – буряку, 488 – фуражу. Всього 4900 вагонів продовольчих

³⁶¹ Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 р. / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – К. : Нова серія. – 2010. – Випуск 15. – С. 293.

³⁶² Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Королевского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 195.

вантажів³⁶³. Хоча, не зважаючи на інтенсивність викачки продовольства зі Слобожанщини, з інших частин України взяти хліб було практично неможливо через масові селянські повстання. Замість 140 млн. пудів хліба вдалося заготувати, за свідченнями наркома продовольства УСРР О. Шліхтера, не більше 8 млн. пудів, причому до половини цієї кількості становило зерно, вивезене з конфіскованих поміщицьких маєтків³⁶⁴.

Отже, на початку літа 1919 р. комплекс економічних та політичних рішень більшовицького керівництва РСФРР та УСРР, призвели до катастрофічного падіння популярності комуністичної партії. В результаті, впровадження політики «воєнного комунізму» в життя згубно позначилося на боєздатності частин Червоної армії, особовий склад якої складався переважно з селян. Позбавлена підтримки широких селянських мас, радянська влада не змогла дати відсіч Добровольчій армії, що влітку 1919 р. перейшла в активний наступ.

Таким чином, значною мірою саме завдяки селянським антибільшовицьким повстанням білогвардійцям вдалося завдати поразки більшовицьким військам і заволодіти українськими землями.

Після відновлення на Слобожанщині влади більшовиків в січні 1919 р., селянський повстанський рух розвивався як загальнонародний рух опору впровадженню політики «воєнного комунізму», яка суперечила життєвим інтересам українського селянства (особливо обурливими моментами для українського селянина стали продрозкладка і запровадження колективного сільського господарства), і охоплював

³⁶³ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 140.

³⁶⁴ Кульчицкий С. В. Коммунизм в Украине: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. В. Кульчицкий – К. : Основи, 1996. – С. 111.

широкий спектр видів боротьби – від мирних (приховування хлібу, критика дій уряду тощо) до збройної боротьби.

Протягом першої половини 1919 р. політика КП(б)У щодо селянського руху відзначається жорсткістю, негнучкістю та відсутністю реалістичної оцінки ситуації. КП(б)У, незважаючи на часткові поступки, не відмовлялася від стратегії силового придушення селянського руху. Соціальна база селянського руху була широкою, в повстаннях брала участь переважна більшість селян, що виступали громадою. Та частина селянства, що намагалася впроваджувати політику більшовиків (перш за все, комбіді), опинялися в ізоляції.

Селянський рух виходив далеко за межі протестних настроїв та економічних вимог; в ньому поєднувалися як соціальні, так і національні вимоги селянства. Українські політичні партії, що могли очолити протестний рух, виявилися нездатними реалізувати ці завдання, як через дії КП(б)У по усуненню своїх політичних опонентів, так і через власну пасивність, відірваність від безпосередніх подій та населення на місцях.

РОЗДІЛ 4. СЕЛЯНСЬКА БОРОТЬБА ІЗ ДЕНІКІНСЬКИМ РЕЖИМОМ (ЧЕРВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1919 р.)

Початок 1919 р. знаменував собою консолідацію найбільш послідовних антибільшовицьких сил, які діяли на півдні Росії. 8 січня 1919 р. генерал А. Денікін (рис. 14) створив об'єднану армію, що отримала офіційну назву Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР).

Рис. 14. А. Денікін

До її складу увійшли Добровольча армія, Донська армія, Кавказька армія та інші формування, загалом 85 тис. багнетів і шабель, 204 гармати, 682 кулемети, 6 бронепоездів³⁶⁵. На цей часовий проміжок влада ЗСПР поширювалась на південно-східну частину європейської території Росії від Каспію до Криму – Дон, Кубань, Північний Кавказ, Південне Поволжя, невеликий плацдарм для розгортання наступу на землі України в Криму.

³⁶⁵ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 111.

Трагедія українського народу в протистоянні білої та червоної Росії полягала в тому, що він програвав в незалежності від перемоги одного суперника над іншим. Якщо більшовики бачили Україну тільки радянською, то А. Денікін не розглядав навіть самої назви «Україна», не кажучи про її незалежність чи, бодай, автономію.

Заручившись допомогою Антанти, яка надавала Білому рухові міжнародну підтримку, а також значну матеріальну допомогу, А. Денікін розпочав форсований наступ по всіх фронтах. Протягом квітня 1919 р. ЗСПР вели бої в Донбасі, в результаті яких 3 травня 1919 р. оволоділи Луганськом. 19 травня Добровольча армія під командою генерала В. Май-Маєвського (рис. 15) прорвала оборону червоних і розгорнула наступ на широкому фронті. Почалося швидке просування білих з Дону і Кубані в Україну³⁶⁶.

Рис. 15. В. Май-Маєвський

5 червня за підтримки англійської ескадри білі перейшли в наступ з Акманайських позицій на Керченському півострові, а 29 червня під їх контроль перейшов весь Крим. 14 червня був захоплений Куп'янськ, 17 червня – Лозова, 24 червня червоні після п'ятиденних боїв залишають

³⁶⁶ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 430.

Харків, 30 червня після триденних боїв – Катеринослав. Водночас Кавказька армія під командою генерала П. Врангеля (рис. 16) розвивала наступ у східному напрямі і 3 липня 1919 р. захопила Царицин³⁶⁷.

Рис. 16. П. Врангель

Запорукою успіху ЗСПР на початковому етапі наступу на Донбасі виступила їхня значна перевага перед більшовиками в матеріально-технічному оснащенні та військовій вишколеності армії. На кінець квітня ЗСПР отримали через Новоросійськ 100 тисяч гвинтівок, 2 тисячі кулеметів, 315 гармат, 200 літаків, 12 танків, багато різного військового майна. До кінця 1919 р. країни Антанти здійснювали безперервне постачання денікінської армії зброєю, боєприпасами та спорядженням³⁶⁸.

Окрім технічної переваги, яку здобули ЗСПР, влітку 1919 р. на слобідських землях, як, власне, і на всій території, підконтрольній більшовикам, склалися найсприятливіші умови для реалізації Добровольчою армією своєї військово-політичної кампанії. Політика

³⁶⁷ Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української Революції 1917 – 1921 рр. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 120.

³⁶⁸ Там само. – С. 120.

«воєнного комунізму», особливо стосовно аграрного сектору, яка насаджувалася в селянському середовищі Слобожанщини, стала тим фактором, що підірвав довіру до більшовиків, яку вони здобули завдяки популістським соціально-економічним гаслам. Хліборобське населення України, за визначенням чільного діяча есерів Н. Петренка (рис. 17), «почувало себе обійденим в соціальному, політичному і національному відношенні»³⁶⁹.

Рис. 17. Н. Петренко

Саме тому найчисельніша верства населення не стала міцним тилом більшовиків в їхній боротьбі проти А. Денікіна, а навпаки, створила всі умови для безперешкодного просування Добровольчої армії українськими теренами.

Згодом голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький (рис. 18) так опише причини поразки більшовиків в Україні в цей період: «Ні для кого не секрет, що не Денікін примусив нас покинути межі України, а величезне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство.

³⁶⁹ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. / Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского: (стенографический отчёт). – Х. : Типография ВУЧК, 1921. – С. 116.

Комуни, чрезвычайку, харчові відділи, комісарів-жидів зненавидів український селянин всією душею»³⁷⁰.

Рис. 18. Л. Троцький

Тому, не дивно, що населення Харківщини, проживши півроку під владою більшовиків, розцінювало денікінців як визволителів та ставилось до них, щонайменше, нейтрально. Хоча, звичайно, повідомлення тогочасної преси про те, що та третій день після взяття Харкова у Добровольчу армію записалося 18 тис. чоловік, видається перебільшенням³⁷¹. Втім, з інформацією білогвардійської преси погоджується дослідник білого руху на Харківщині Ю. Рябуха, дещо зменшуючи цифру. За його повідомленням вже в перший день після приходу білих у Харкові до армії записалося 1500 осіб, згодом їхня кількість зросла до 10 тис., перш за все, це були юнкери, студенти, робітники, представники інтелігенції та буржуазії³⁷². У будь-якому випадку, зміна влади на Слобожанщині розглядалася населенням із обережним оптимізмом та сподіваннями на лібералізацію як

³⁷⁰ Цікавий документ. Інструкція Троцького агітаторам-комуністам на Україні // Син України. – Ч. 1. – 7 серпня 1920 р. – С. 9.

³⁷¹ Возвание Добровольческой Армии // Новая Россия. – 1919. – 26 июня (№ 34).

³⁷² Рябуха Ю. В. Вооруженные силы Юга России на территории Украины в 1919 г. : дис. канд. ист. наук / Ю. В. Рябуха. – Х., 2008. – С. 78.

економічного, передусім, аграрного законодавства, так і інших сфер життя (рис. 19).

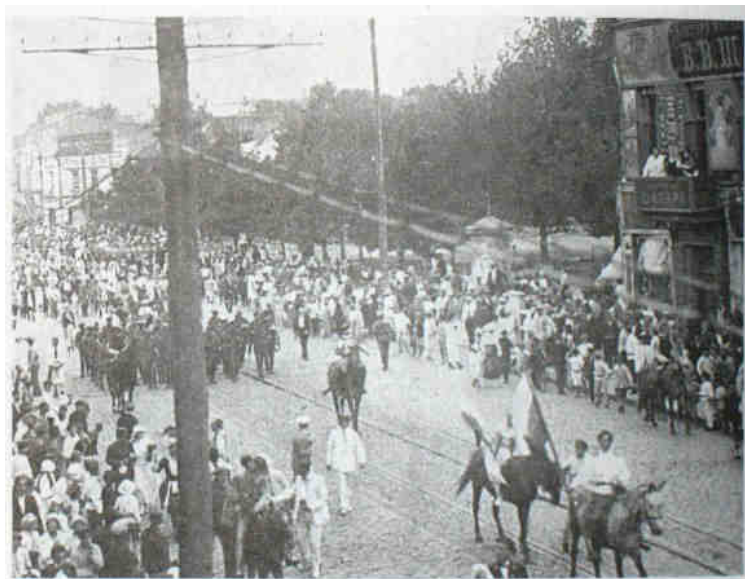

Рис. 19. Вступ Добровольчої армії до Харкова

А. Денікін чудово усвідомлював важливість здобуття прихильності сільського населення в регіоні, де хлібороби становлять близько 90% населення. Саме тому, перші кроки, зроблені денікінським урядом в питанні вирішення земельного питання, були вельми позитивними. Аграрна політика денікінського уряду була викладена у підписаній 5 квітня 1919 р. А. Денікіним декларації і спрямовувалась на підтримку дрібних та середніх селян-власників і закріплення соціального миру на селі. Зокрема, в ній декларувалося створення та зміцнення міцних дрібних та середніх господарств за рахунок казенних і приватновласницьких земель. Збереження за власниками їхніх прав на землю. При цьому, в кожній окремій місцевості мав бути визначений розмір земельного наділу, який може бути збережений в руках колишніх власників і встановлений порядок переходу іншої власної землі до малоземельних. Акцентувалося, що, незважаючи на спосіб цих переходів (добровільний чи шляхом насильницького відчуження), вони мали відбуватися виключно за плату.

За новими власниками земля, що не перевищувала встановлених розмірів, закріплювалася правами власності. Відчуженню не підлягали землі казаків, наділи, ліси, землі інтенсивновиробничого сільськогосподарського призначення та ті, що складають необхідну власність гірничозаводських та інших промислових підприємств³⁷³. В цій же декларації містився наказ Особливій Нараді приступити до розробки та укладання положень земельного законодавства, які в майбутньому гарантували б землеробам забезпечення їхніх майнових інтересів³⁷⁴

Спеціальна комісія Особливої Народи, що працювала над розробкою аграрної реформи, була очолена В. Колокольцевим, який до цього призначення вже обіймав посаду міністра землеробства в гетьманському уряді, а тому був обізнаним зі станом справ в українському селі. Майбутня реформа мала в своїй основі задоволення інтересів середніх і дрібних господарств за рахунок викупу казенних і поміщицьких земель. Однак вона одразу знайшла своїх противників із боку великих землевласників. На їхній погляд, подріблення земель поміщицьких господарств між дрібними та середніми власниками незворотно позбавив би державу безперервного джерела постачання хлібом.

До відстоювання прав великих землевласників через пресу активно долучилася харківська інтелігенція. Декан юридичного факультету Харківського університету В. Левитський в серпні 1919 р. написав статтю до «Нової Росії», що була присвячена захисту земель великих власників-цукрозаводчиків та самих цукрових заводів від зрівняльного розподілу між селянами, адже селянство ані технологічно, ані завдяки недостатній кваліфікації не здатно було забезпечити майбутню «Велику Росію» потрібною кількістю цукру. В свою чергу подібний дефіцит, на його

³⁷³ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 507 .

³⁷⁴ Там само. – С. 507 – 508.

думку, неодмінно викликав би залежність від імпорту цукру з Заходу³⁷⁵. Інший професор цього ж навчального закладу О. Анциферов відстоював пріоритет збереження земельного максимуму для великих землевласників у розмірі 300 – 500 десятин³⁷⁶.

У червні 1919 року. А. Денікін визнав владу О. Колчака, «як Верховного Правителя Російської держави та Верховного Головнокомандуючого російськими арміями»³⁷⁷. В результаті, законодавство на окупованих ЗСПР українських теренах було скореговане під колчаківське, в тому числі й земельне, за яким вирішення аграрного питання відкладалося до скликання Всеросійських Установчих зборів, які мали відбутися після закінчення громадянської війни. До того часу, земля залишалася власністю колишніх господарів³⁷⁸, що, звичайно, було кроком назад в порівнянні із денікінським законом і аж ніяк не задовольняло малоземельне селянство.

Під тиском великих землевласників, що підтримували білий рух, було прийнято «Закон про збирання трав» від 22 червня 1919 р. та «Закон про збір врожаю 1919 р.» від 26 червня, за якими третина хліба, половина трав і шоста частина овочів, зібраних селянами на колишніх поміщицьких землях, відбиралися в якості орендної плати. І хоча такі норми були прийнятними для більшості селянських господарств, певний спротив вони все ж викликали. Результатом чого стало саботування аграрного законодавство денікінського уряду, що в свою чергу, восени 1919 р. породило недоїмки практично по всій території, захопленій

³⁷⁵ Левитский В. Ф. Принудительное отчуждение и интересы русской земледельческой культуры // Новая Россия. – 1919. – 20 августа.

³⁷⁶ Анциферов А. Н. По аграрному вопросу // Новая Россия. – 1919. – 21 июля.

³⁷⁷ Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – С. 515.

³⁷⁸ Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. Современный взгляд / В. Е. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 1990. – С. 286.

Добровольчою армією³⁷⁹. Реагуючи на селянський спротив продуктивним реквізиціям, 26 липня 1919 р. А. Денікін відмінив хлібну монополію. Відновлення принципів вільної торгівлі і ринку дали можливість швидко стабілізувати ціни на продовольчі товари та ліквідували небезпеку голоду.

Згодом, зважаючи на надзвичайне загострення соціально-політичної ситуації на територіях, окупованих Добровольчою армією, Особлива Нарада повернулася до розгляду аграрного питання і запропонувала свій проект земельного законодавства. Проект закону, опублікований у листопаді 1919 р. був орієнтований на створення великих високопродуктивних господарств. У Харківській губернії за власниками зберігалися господарства розміром до 400 десятин³⁸⁰, отже очікуваного малоземельним селянством перерозподілу землі не відбулося, а, відповідно, довіра до Добровольчої армії впала.

За цим проектом, мало- та середньоземельне селянство не могло вгамувати свій аграрний голод в найближчій перспективі, що вело до зневіри як у денікінському уряді, так і в самому генералі. Між тим, однозначно стверджувати, що аграрні перетворення проводились виключно в інтересах великоземельних власників теж не можна. Скоріше за все, намагання аграрних перетворень А. Денікіна, можна розцінити як спробу своєрідного компромісу між великим і малим землевласником для втихомирення останніх та загального економічного зростання сільського господарства майбутньої «єдиної та неподільної». Проте, великоземельні власники перемогли в цьому протистоянні, чим відштовхнули від денікінської влади більшу частину селянства.

³⁷⁹ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 436.

³⁸⁰ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 181.

Досить неприємним моментом для українського хлібороба стала проблема забезпечення Добровольчої армії. Так, селянин був зобов'язаний внести до 1 вересня одноразовий податок на користь білогвардійців у розмірі 5 пудів зерна цього річного врожаю, починаючи з кожної, після 4-ої десятини землі³⁸¹. Разом із тим, цей натуральний податок був більш, ніж в 2 рази нижчим від більшовицьких норм здачі хліба (11 пудів з десятини для середняка і 25 пудів для заможного селянина)³⁸².

Звичайно, самочинні реквізиції білогвардійцями продовольства, одягу, коней знижували довіру до Добровольчої армії сільського населення Слобожанщини. Проте, варто визнати, що подібні дії були характерні для всіх окупантів українських територій. Наприклад, влітку 1919 р. червоноармійські загони залишаючи регіон, теж здійснювали самочинні реквізиції³⁸³. Більш того, викачка матеріальних цінностей у більшовиків була поставлена на потік. Перед самим вторгненням Добровольчої армії на Слобожанщину замість відправляти такий необхідний на фронті ресурс, як коней, їх масово направляли на Північ. Так, 28 травня із Харкова до Петрограду відправили 80 голів, 31 травня із Охтирки – 119, 2 червня із Сум – 110, 5 червня – із Охтирки – 101³⁸⁴.

Тим не менше, вже перші спроби викачки продовольства для потреб Добровольчої армії, зіштовхнулися із селянським опором. Так, 31 серпня В. Май-Маєвський видав наказ про повернення селянами Куп'янського, Вовчанського та Старобільського повітів присвоєного змолоченого приватновласницького хлібу, який мав направлятися для потреб армії. У

³⁸¹ Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української Революції 1917 – 1921 рр. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 129.

³⁸² Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 156.

³⁸³ Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – С. 171.

³⁸⁴ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Королевского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 197.

випадку необхідності наказувалося не зупинятися перед репресивними заходами. Також в Зміївському повіті зафіксовано неодноразові випадки саботажу в постачанні фуражу для армії³⁸⁵.

Велику роль у справі дискредитації режиму А. Денікіна на Слобожанщині відіграли самочинні акції колишніх власників маєтків, спрямовані на відновлення поміщицького землеволодіння. Як і під час німецько-австрійської окупації, наявність великої кількості озброєних людей, що були носіями консервативного світогляду та противниками лівих ідей, використовувалась місцевими землевласниками для відновлення своїх майнових прав та можливості поквитатися за образи часів більшовицького панування. Денікінська адміністрація вказувала, що основною причиною невдоволення селян Харківської губернії були «непомірні вимоги поміщиків, що пам'ятали лише свої образи й апетит». Так, на селян с. Шипувате Вовчанського повіту 1 вересня було накладено контрибуцію в 200 тисяч карбованців в дводенний термін на користь поміщика Задонського, маєток якого – Кінний хутір було розграбовано селянами під час більшовицької окупації. Причому, знайшовши винних, контрибуцію все ж наклали на все село – з кожного двору по 310 карбованців. Всю суму було сплачено, але декількох селян все-одно покарали³⁸⁶.

А. Денікін намагаючись запобігти розпалюванню конфліктної ситуації із селянством, видав наказ про заборону подібних дій³⁸⁷, але реальних наслідків на місцях він не мав. Таким чином, захоплення денікінцями території Харківської губернії фактично поставило на

³⁸⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 161 – 162.

³⁸⁶ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 162 – 165.

³⁸⁷ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 182.

порядок денний відновлення поміщицького землеволодіння, що негативно відобразилося на ставленні до Добровольчої армії як до борців проти більшовизму.

Повідомлення про численні зловживання та відверті грабунки, як Добровольчої армії на слобідських землях, так і місцевих землевласників за безпосередньої підтримки денікінців, в більшовицьких джерелах можна було б вважати перебільшенням та бажанням принизити та демонізувати ворога в очах нащадків. Прикладом, такого повідомлення є доповідь губернського партійного інструктора Г. Шевкуна, яка неодноразово фігурувала не тільки в радянській історіографії³⁸⁸³⁸⁹, але й широко тиражується в сучасних дослідженнях³⁹⁰³⁹¹³⁹².

Проте, і самі вищі чини Добровольчої армії не приховують свого розчарування від тих дій, що вчиняли їхні підлеглі. Ось як у серпні 1919 р. Головноначальствующий Харківської області генерал В. Май-Маєвський описував становище на Лівобережній Україні у доповіді до генерала А. Денікіна: «Озброєні козаки і вояки свавільно заходять у будинки, не лише вночі, але навіть і вдень, забирають останній шмат хліба, останню білизну, курку і навіть коня, без якого селянин залишається жебраком. Але ті, кому доручено ці частини, кому доручено зберігати лад у цій частині, не допускати свавілля – цього не бачать. Російська людина, за рідкісним винятком, хай то буде генерал чи останній рядовий, дивиться лише за тим, щоб їй добре було, а до решти їй і діла нема. Жахливу

³⁸⁸ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 153 – 160.

³⁸⁹ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Королевского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 228 – 234.

³⁹⁰ Рябуха Ю. В. Вооруженные силы Юга России на территории Украины в 1919 г. : дис. канд. ист. наук / Ю. В. Рябуха. – Х., 2008. – С. 78.

³⁹¹ Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення історії Української Революції 1917 – 1921 рр. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 129.

³⁹² Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 432.

картину являють собою ті села, де війська зупинялись хоча б на короткий час»³⁹³. Розуміючи, що подібні дії можуть призвести до соціального вибуху, що виллється у збройне протистояння, В. Май-Маєвський підсумовує: «Відомо, що в деяких губерніях, в запіллі більшовиків, з'явилися повстанські загони, це пояснюється тим, що більшовики чинили над жителями насильство і свавілля. Не можна дивуватися, якщо це станеться і в нашому запіллі, завдяки свавіллю та грабункам, які чиняться над жителями. Жителі з повагою ставляться до армії, якщо вона хоча б трішки має до них гуманності, а тут вони, окрім грабунків та насильства, нічого не бачать»³⁹⁴.

Якщо ж зважити, що А. Денікін зобразив картину морального розкладу армії у листі до генерал-губернатора Харківської області В. Май-Маєвського у вересні 1919 р.: «Грабують окремі військові чини, невеликі ватаги, грабують цілі військові частини, часто при потуранні і навіть з дозволу осіб командного складу»³⁹⁵, можна стверджувати, що насильство, позаекономічний зиск та наруга білогвардійців підняла проти себе більшість сільського населення Слобожанщини. Загалом, говорячи про терор як білогвардійців, так і Червоної армії, треба усвідомлювати, що і ті, і інші були на українських землях окупантами, а тому однаково вороже ставилися до місцевого населення Слобожанщини і не бачили в подібних діях чогось відверто огидного. В мемуарах А. Денікіна дуже характерно відзначена поведінка бійців Добровольчої армії: «Так, грабунки були, особливо характерні для гірських та козачих частин. Голова терського Кругу Губерев (...) доповідав: «Звичайно, слати однострої не потрібно. Вони (козаки) десять разів вже переодягнулися. Повертається козак із

³⁹³ Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 р.) / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – К. : 2009. – Вип. 13/14. – С. 338.

³⁹⁴ Там само. – С. 339.

³⁹⁵ Балковий П. М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 р. / П. М. Балковий. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 144.

походу, навантажений так, що ні його, ні коня не видно. А на другий день йде в похід знову в одній рваній черкесці» (...) В. Май-Маєвський широким жестом «дарував» добровольчому полку, що першим увірвався до міста, потяг із кам'яним вугіллям і виправдовувався потім: «Винен! Але такий радісний настрої охопив тоді». Після славних перемог під Харковом та Курськом Першого Добровольчого корпусу тили його були забиті всяким скарбом, до предметів міського комфорту включно»³⁹⁶. Звичайно, не можна сказати, що місцева денікінська військова адміністрація не намагалася стати на перепоні грабункам. Так, вже в перші дні окупації Харкова, комендант міста генерал-майор Шевченко через пресу звернувся до населення міста із закликом повідомляти у Комендантське Управління про самочинні реквізиції та обшуки без ордерів із боку «осіб, що одягаються у форму військових чинів та офіцерів і тим ганьблять Добровольчу армію» аби «поступити із ними за всією суворістю закону, не витрачаючи часу на розслідування»³⁹⁷. Хоча, як можна судити із численних наступних повідомлень, мародерство та грабунки не припинилися. А. Денікін, неначе намагаючись виправдати дії своїх підлеглих розпачливо пише: «Нажаль, всі армії грішили і всім є в чому покаятися»³⁹⁸. Проте, якщо армія йде «своїми» землями як це декларував А. Денікін, на якій живуть «свої» люди, то, вочевидь, «своя» армія не поводить з ними, як із ворогами. Загалом же, на початку серпня 1919 р. з Вовчанського повіту повідомляли: «Переважає більшість селян у повіті ставиться зі співчуттям до більшовиків, до декларацій Добровольчої армії ставиться з певною недовірою (...) Зміцненню цього настрою сприяли і сприяють самовільні реквізиції окремими військовими

³⁹⁶ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919 / А. И. Деникин. – Минск, 2002. – С. 170 – 171, 169.

³⁹⁷ Объявление // Новая Россия. – 1919. – 22 июня (№ 30).

³⁹⁸ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 г. / А. И. Деникин. – Минск. : Харвест, 2002. – С. 153.

частинами і навіть особами сіна, худоби та хліба в селян від імені Добровольчої армії (...)»³⁹⁹ – і подібне ставлення до денікінців було характерне й для інших повітів Слобожанщини.

Бажання помститися більшовикам зіграло з білогвардійськими загонами поганий жарт. Розгорнувши на селі терор проти тих, хто в свій час співпрацював з радянською владою, або навіть був запідозрюваний в цьому, каральні загоны повністю конфісковували майно родин червоноармійців, нерідко спалюючи їх житло⁴⁰⁰. Часто під репресивний прес потрапляли люди, які взагалі ніяким чином не стосувалися більшовиків. Зокрема, в Куп'янському повіті, розквартирована впродовж 10 днів в самому Куп'янську, Дворічній, Гусинці та Моначинівці кінна чеченська дивізія, «проявила вельми енергійні та позитивні дії стосовно дійсних більшовиків, одночасно нанесла непоправну шкоду і багатьом невинним мешканцям, чим, природньо, підірвали віру населення в справедливість Добровольчої армії»⁴⁰¹. Цілком очевидно, що подібні дії Добровольчої армії на селі врешті викликала спалах селянських повстань.

Цілковитого фіаско зазнала і національна політика білої окупаційної влади. Являючись переконаним великодержавником, генерал А. Денікін не сприймав незалежності, чи, навіть, автономії «національних окраїн Російської імперії». На його переконання, діячі національних рухів, були зрадниками та сепаратистами, а тому із ними не могло бути спільної мови. Завдяки такому ставленню, від Добровольчої армії відвернулися всі колишні національні «окраїни».

Під час окупації Слобожанщини Добровольчою армією на перший план виходить старий російський принцип «не було, немає і бути не

³⁹⁹ Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 р.) / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – К. : 2009. – Вип. 13/14. – С.340.

⁴⁰⁰ ЦДАГО. – Ф. Р. 1. – Оп. 20. – Спр. 40, арк. 48.

⁴⁰¹ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 166.

може» стосовно української мови, літератури та культури. Наслідком чого стає тотальна русифікація усіх сфер життя – політичної, культурної, освітньої. Всі українські школи були переведені на російську мову викладання, тому навчальний процес в сільських початкових школах майже припинився⁴⁰². Будь-які прояви українського національно-визвольного руху вважалися державною зрадою. На початку серпня Головноначальствующий Харківською областю В. Май-Маєвський видав наказ, в якому говорилося, що всі школи, в яких викладання до появи «української» влади велося російською, а потім мовою викладання було зроблено «малоросійську» мову, мали повернутися до викладання російською. Викладання українською мовою дозволялося в приватних навчальних закладах, що утримувалися приватними особами чи товариствами. Державне фінансування на утримання україномовних шкіл заборонялося. Викладання «українознавства» (історія та географія України) скасовувалося. Викладання української мови та літератури дозволялося в якості необов'язкових предметів на загальних підставах⁴⁰³.

Прояви української окремішності розцінювалися як сепаратизм та шкода загальній «руській справі». Характерним в цьому руслі було звернення А. Денікіна до «Населення Малоросії», в якому взагалі не згадуються в якості ворогів прізвища більшовицьких лідерів, натомість весь негативний пафос адресується «ставленнику німців Петлюрі, що робить злу справу створення самостійної Української Держави»⁴⁰⁴ (рис. 20).

⁴⁰² Об украинской школе // Новая Россия. – 1919. – 8 августа. – № 68.

⁴⁰³ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Королевского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 283 – 284.

⁴⁰⁴ К населению Малороссии // Киевлянин. – 1919 г. – 21 августа – № 1.

Рис. 20. Звернення А. Денікіна до «Населення Малороссіи»

Отже, в світлі комплексу дій нової окупаційної влади Слобожанщини, не викликає подиву, що менш, ніж за місяць після того, як Харківська губернія перейшла під контроль денікінців, у ставку Командуючого ЗСПР звідти телеграфували: «Серед селян відбулося помітне розчарування у Добровольчій армії, яке пояснюється поведінкою частин наших військ»⁴⁰⁵.

Як і в протистоянні із німецько-австрійськими військами навесні 1918 р., радянське керівництво почало створювати диверсійно-підривні групи ще за часів прямого військового протистояння. 26 червня, одразу після відступу із Харкова, військовим командуванням 13 армії було прийнято рішення виділити зі складу 9 та 42-ї бригад партизанських груп, які б діяли в запллі Добровольчій армії, руйнуючи залізниці та піднімаючи повстання в тилу ворога. Ці перші з'єднання мали працювати по двох напрямках – Білгород – Вовчанськ – Бурлук та Куп'янськ –

⁴⁰⁵ Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 183.

Валуйки – Бірюч⁴⁰⁶. В червні в південній частині губернії в районі Кремінне – Слов'янськ – Барвінкове з'являються групи повстанців кількістю від 10 до 25 чоловік. Згодом відбулося об'єднання двадцять восьми таких груп у великий повстанський загін, що продовжував діяти у зазначеному районі⁴⁰⁷. В Ізюмському повіті наприкінці липня 1919 р. виявлено озброєний повстанський загін, що чинив напади на дрібні відділи білогвардійців та поміщиків^{408 409}.

Пожеввлення протестного руху у регіоні викликало проведення Добровольчою армією мобілізації чоловічого населення віком з 16 до 48 років⁴¹⁰. Оскільки селянство було основним джерелом для поповнення армій усіх урядів та окупаційних влад, денікінський режим теж не оминув українських хліборобів увагою. Мобілізація не давали потрібної кількості вояків, а тому доводилося проводити її по декілька разів – зокрема, на Харківщині двічі⁴¹¹.

Початок липня 1919 р. знаменувався дезертирством із Збройних сил Півдня Росії. Дезертири ж почали об'єднуватися у великі загони і активно протидіяти підрозділам денікінців. Радянські джерела повідомляють про сильний опір повстанців в Зміївському повіті, особливо вздовж залізниці Зміїв – Шухтанове (зараз – Лиман). Хоча, до слів: «Партизани зупиняють поїзди, розброюють козаків і розстрілюють цілі ешелони»⁴¹², вочевидь, варто відноситися з пересторогою, як до явною гіперболізації подій.

⁴⁰⁶ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Короливского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 283 – 284.

⁴⁰⁷ ЦДАГО.Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 42, арк. 66.

⁴⁰⁸ Там само. – Арк. 50 зв.

⁴⁰⁹ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Короливского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 260.

⁴¹⁰ Разъяснение к мобилизации // Начало. – 1919. – 29 июня – № 58.

⁴¹¹ Нариси історії Української Революції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – С. 438.

⁴¹² Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 150.

Завдяки газеті «Красная Армия» великого розголосу набули події пов'язані з повстанням у с. Василівка Вовчанського повіту на початку липня 1919 р. Місцеві мешканці впродовж двох тижнів вели бої проти переважаючих сил білокозачих частин. У повідомленні від 10 липня 1919 р. зазначалося: «Банди козаків другий тиждень безрезультатно штурмують село Василівку, де тримають оборону селяни-фронтовики. Козаки декілька разів ходили в атаку, скидали над селом бомби з аероплана, обстрілювали село з гармат, але васильківці до цього часу не здаються»⁴¹³. Втім, в документальних джерелах не вдалося знайти підтвердження або спростування даного факту, хоча, скоріше за все, до нього треба ставитися як до сильно прикрашеного і глорифікованого з метою хоч якось пом'якшити суспільний стрес від втрати більшовиками великих територій України – всього Донбасу та більшої частини Слобожанщини.

Як і 1918 р., коли більшовики були витіснені із території України, партійне керівництво спостерігало за ситуацією на окупованій денікінцями території, маючи на меті використати збройний рух українського селянства, задля відновлення радянської влади в Україні. Взагалі, вся робота, як вже зазначалося, з організації партизанського руху в тилу ворога, розпочиналася задовго до захоплення території⁴¹⁴. Зусиллями оргбюро ЦК КП(б)У, губкомів партії, реввійськрад та політвідділів армій Південного фронту вже з весни 1919 р. в Україні створювалася мережа комуністичного підпілля, а в липні того ж року з метою надання цій роботі чіткої організації та партійної дисципліни було організоване Зафронтове бюро ЦК КП(б)У на чолі з С. Косіором⁴¹⁵. Для

⁴¹³ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 151.

⁴¹⁴ Агуреев К. В. Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920) / К. В. Агуреев. – М. : Воениздат, 1961. – С. 55 – 56.

⁴¹⁵ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – С. 151.

зміцнення підпільних губернських і повітових більшовицьких комітетів, що повинні були підпорядкувати місцевий повстанський рух власним інтересам, Зафронтбюро направило 1385 партійних працівників, здатних виконувати функції «воєнно-бойових організаторів». Вже за період 1 – 7 липня 1919 р. до Харкова було надіслано 16 таких працівників. Всього ж в міста Слобожанщини мало бути відправлено:

Місто признач.	Відповідальні працівники	Технічні працівники	Місто признач.	Відповідальні працівники	Технічні працівники
Харків	10	30	Богодухів	8	15
Ізюм	8	15	Суми	8	15
Куп'янськ	8	15	Валки	8	15
Слов'янськ	8	10			

Таблиця 1. Запланований розподіл працівників Зафронтбюро ЦК КП(б)У⁴¹⁶

Проте, заплановану кількість довелось зменшити і на Харківщину потрапило 63 військових спеціалістів та організаторів повстанського руху⁴¹⁷.

На момент створення Зафронтбюро на Харківщині вже існувало більшовицьке підпілля, створене Харківським губкомом партії⁴¹⁸. Підпільники мали у своєму розпорядженні значні кошти, явки, конспіративні квартири, типографію. Одним з пріоритетних завдань, що ставилися перед підпіллям, було налагодження зв'язку з селянськими повстанськими загонами, які діяли в Ізюмському, Сумському, Куп'янському і Валківському повітах.

⁴¹⁶ Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Короливского. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 214 – 216.

⁴¹⁷ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 40, арк. 30.

⁴¹⁸ Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – С. 151.

Однак очолити селянський рух Слобожанщини більшовикам, як і у випадку організації антигетьманського повстання, не вдалося. Залишене після відступу Червоної армії комуністичне підпілля не виправдало надій своїх творців. Організаційні якості виконавців виявилися низькими, самі виконавці – безініціативними, а тому контррозвідка ЗСПР швидко знайшла та знешкодила підпільний центр і ліквідувала його зв'язок з повітовими містами Слобожанщини. Відновити структуру підпілля місцевим більшовикам внаслідок своєї недосвідченості не вдалося. Некомпетентною виявилася й надіслана на допомогу група працівників Зафронтового бюро ЦК КП(б)У⁴¹⁹.

Факт незадовільної роботи більшовицького підпілля в Харківській губернії протягом червня – грудня 1919 р., було визнано секретарем Харківського губернського комітету КП(б)У І. Козловим. 11 січня 1920 р., під час закритого засідання з'їзду представників повітових ревкомів, характеризуючи спроби більшовицького підпілля очолити місцевий селянський антиденікінський рух, він зазначив: «Зв'язку з повітами у наш підпільний час у нас, звичайно, абсолютно ніякого не було (...) Тут провалилися три ревкоми (...) Робота була поставлена страшно неорганізовано (...) Співробітники, які посилалися у повіти або провалювались, або поверталися назад не знайшовши нічого на місцях». Натомість, денікінські спецслужби працювали відмінно. З'ясувалося, що Яковенко – голова створеного 10 серпня 1919 року першого підпільного Харківського губревкому, виявився агентом денікінської контррозвідки⁴²⁰. Загалом, голови повітових ревкомів констатували повний провал організації злагодженого більшовицького антиденікінського руху. Барчук, голова Сумського повітового ревкому відзначив: «В губернії зовсім не

⁴¹⁹ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 42, арк. 46.

⁴²⁰ ДАХО. Ф. Р. – 202. – Оп. 2. – Спр. 15, арк. 69 – 70.

було підпільної роботи». Голова Валківського повітового ревкому, Горячев, в своєму виступі солідаризувався зі своїм колегою: «Багато більшовиків залишились в Україні (...) Вони нічим себе не виявили і просто нічого не робили, ховаючись у підпіллі»⁴²¹. Втім, іншим – партіям «лівого» спрямування теж не вдалося очолити антиденікінський селянський рух. Контррозвідка Добровольчої армії вправно знешкоджувала агентуру боротьбистів, боротьбистів, лівих есерів. Як наслідок, протягом серпня – листопада 1919 р. дії «політичних» повстанських загонів на Слобожанщині мали низку організаційних вад, як-то: нескоординованість та спонтанність, відсутність прямого контакту із антиденікінськими повстанськими загонами без політичного забарвлення, які могли б бути очолені «партійцями».

Окремо варто сказати про роботу контррозвідки Збройних сил Півдня Росії, що розпочала свою діяльність одразу після окупації Харкова Добровольчою армією та завдяки якій більшовики, як, власне, і інші партії лівого спрямування не змогли створити потужного антиденікінського центру на Слобожанщині. Вже в перші дні в Харкові було виявлено та віддано до військово-польового суду низку осіб, причетних до більшовицьких організацій, або тих, що безпосередньо працювали в ЧК чи інших більшовицьких каральних органах.

В подальшому агенти контррозвідки проникали до підпільних губкомів, саботували їхню діяльність, грали роль «наводчиків», внаслідок чого такі організації знищувались, а самих змовників розстрілювали. Показовим є випадок із вже згаданим агентом контррозвідки Яковенком, який після входження до більшовицькою організації, очолив перший, створений 10 серпня 1919 р. Харківський підпільний губревком та звів

⁴²¹ ДАХО. Ф. Р. – 202. Оп. 2. – Спр. 15, арк. 127.

нанівець його підпільну роботу⁴²². Тільки за період серпень-жовтень 1919 р. в Харкові було чотири рази ліквідовано всі підпільні повстанські комітети⁴²³. Також денікінській контррозвідці вдалося знешкодити підпільну групу в селі Соколовому Зміївського повіту. Одного з керівників К. Нечипоренка розстріляли, а інший І. Лимар випадково залишився живим⁴²⁴.

Загалом же, робота КП(б)У в сфері організації повстанського руху на Лівобережжі взагалі та Слобожанщини зокрема була настільки провальною, що це визнали навіть найпереконаніші адепти комуністичної ідеї. А. Лихолат пише «Однак внаслідок неодноразових провалів нелегального обкому в Харкові підпільний центр на Лівобережній Україні так і не було створено»⁴²⁵. Щоправда цей же автор одразу знайшов причину незадовільної роботи Зафронтбюро: «(...) на чолі якого стояли Косіор, Дробніс та інші, розкриті в майбутньому вороги народу. Зафронтбюро фактично було відірвано від місцевих нелегальних комітетів в окупованих районах України. За весь час свого існування (з липня по грудень 1919 р.) воно отримало лише 10 звітів від місцевих підпільних організацій. Не змогло забезпечити підпільні комітети літературою, а також інформаційними матеріалами та директивами»⁴²⁶. Отже можна констатувати, що селянська війна проти денікінської окупації розвивалася в руслі численних стихійних локальних селянських витупів і мала справжній народний характер із незначною кількістю нескоординованих диверсійних груп, підготовлених та умовно очолюваних більшовиками.

⁴²² Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – С. 165 – 166.

⁴²³ Цветков В. Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917 – 1922 годах / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2001. – № 10 – С. 132.

⁴²⁴ История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область / пред. редкол. тома Н. А. Сероштан. – К. : Харьковская книжная фабрика им. В. М. Фрунзе, 1976. – С. 368.

⁴²⁵ Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922) / А. В. Лихолат. – К. : 1954. – С. 389.

⁴²⁶ Там само. – С. 389 – 390.

Першочерговими об'єктами диверсійної роботи повстанців стали залізничні колії. На початку липня 1919 р., партизани, отримавши інформацію, що між Ізюмом і Балаклією повинні були пройти два ешелони з добровольчими загонами, розібрали колію⁴²⁷. Наскочивши на пошкоджену ділянку вагони перекинулися. Тих, хто вцілів під час катастрофи, повстанці розстріляли з засідки. Бажаючи відновити безпеку залізничного сполучення денікінці спробували застосувати спецбронепоезд, але повстанці висадили в повітря міст між Змієвом і Шухтановим (зараз – м. Лиман Донецької області)⁴²⁸. Спроба відновити міст зазнала невдачі, оскільки ремонтна бригада була знищена повстанцями. За даними одержаними Зафронтбюро 23 вересня 1919 р., Південно-Східна залізниця на відстані від Куп'янська до Харкова була виведена з ладу в результаті дій повстанських загонів.

Для вирішення питання повстанського руху в тилу Добровольчої армії, на кінець літа 1919 р. денікінською адміністрацією було вжито низку заходів. Було сформовано спеціальні кавалерійські загони, що повинні були оперативно реагувати на випадки селянських заворушень. До боротьби з повстанством Харківської губернії було залучено військові частини, що вже мали досвід каральних акцій: Дроздовський полк і загони козаків генерала А. Шкуро⁴²⁹.

Восени 1919 р. на Слобожанщині спостерігалася значна активізація селянського руху опору. Цьому, по-перше, посприяв початок війни між армією УНР і Добровольчою армією 17 вересня 1919 р.⁴³⁰. Другим

⁴²⁷ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – С. 301.

⁴²⁸ Балковий П. М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 р. / П. М. Балковий. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 143.

⁴²⁹ Вовк Т. А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / Т. А. Вовк // УІЖ. – 1980. – № 10. – С. 72.

⁴³⁰ Мазепа І. Україні в огні й бурі революції 1917 – 1921. Польсько-український союз – Кінець збройних змагань У.Н.Р. В 3 кн. Кн. 3, Прага, Українське товариство «Пробоем», 1943. – С. С. 186 – 187.

важливим фактором послаблення ЗСПР на Слобожанщині були дії Н. Махна, армія якого зруйнувала фронт денікінців на Правобережжі. На боротьбу із ним було кинуте 9 кінних козачих полків та 2 пластунські бригади. По-третє, загальний наступ Добровольчої армії на Москву провалився і 10 жовтня більшовики перейшли в контрнаступ під Орлом.

На Слобожанщині, північно-західна частина якої внаслідок контрнаступу більшовиків у серпні-вересні 1919 р. продовжувала залишатися ареною бойових дій, діяли незначні, головним чином червоні або ж анархістські повстанські загони. За інформацією більшовицького Зафронтбюро, на 16 вересня у низці волостей Зміївського повіту існував партизанський загін Р. Махновця, С. Фурсова та Сахарова. В Ізюмському повіті, за відомостями від 26 вересня, діяв загін Я. Павленка (230 чоловік). У північній частині Сумського повіту на початку жовтня оперували загони Савченка й Березовського (100 чоловік)⁴³¹. У вересні більшовицьке командування направляє Г. Савонова організувати червоний партизанський загін у тил білогвардійців в район Сум⁴³². Між тим, в повідомленні вже згаданого Зафронтбюро від 20 вересня 1919 р. говориться про те, що в районі Ізюма і в Теплинському лісі знаходяться партизанські загони загальною чисельністю в 1500 чоловік⁴³³.

В жовтні 1919 року в Старобільському повіті денікінці активно задіявали каральні загони, оскільки місцеве селянство відмовилося виконувати продовольчу політику⁴³⁴. В грудні 1919 р. опір продовольчим реквізиціям Добровольчої армії спостерігався в Богодухівському повіті⁴³⁵. Взагалі ж, на цей момент, було зафіксовано 13 повстанських загонів,

⁴³¹ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 40, арк. 23 зв. – 24 зв.

⁴³² Савченко В. А. Атаманы казачьего войска / В. А. Савченко. – М. : Яуза, Эксмо, 2006. – С. 248.

⁴³³ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – С. 301.

⁴³⁴ ЦДАГО.Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 33, арк. 7.

⁴³⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – С. 171.

загальною чисельністю 2080 чоловік⁴³⁶. Найбільш чисельними серед них були загони отаманів Михна (500 чоловік у Лебединському повіті), Штоклова (300 чоловік у Ізюмському повіті), Пеко (200 чоловік у Валківському повіті)⁴³⁷.

Активну участь у антиденікінському селянському русі Слобожанщини приймали також рейдові загони Револьюційної повстанської армії України (махновців). Персона Н. Махна (рис. 21) залишається найбільш популярною серед усіх ватажків повстанських загонів, тому зовсім не дивно, що завдяки неабиякій харизмі Нестор Іванович легко залучав на свій бік велику кількість селян. До того ж, ідеї анархізму, які сповідував Н. Махно і які трансформувалися в його трактуванні в ідеї справедливого селянського самоуправління, були спокусливі для найширших мас хліборобського населення.

Рис. 21. Н. Махно

⁴³⁶ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 40, арк. 23. – 23 зв.

⁴³⁷ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 18. – Спр. 40, арк. 24.

Південно-східна частина Харківської губернії (Ізюмський, Куп'янський повіти) входили до сфери впливу махновського руху⁴³⁸. Цей район передусім цікавив «батька», як джерело поповнення власної армії, оскільки тут була в наявності велика маса дезертирів з Добровольчої чи Червоної армії. В жовтні 1919 р., махновський штаб спрямував сюди із завданням руйнувати денікінські тили загони Каменєва, Сироватського, Колісниченка, Чередняка, Сиви та Іванюка⁴³⁹. Як наслідок, спостерігачі більшовицького підпілля констатували посилення партизанського руху серед місцевого селянства. Співробітник більшовицького підпілля Євтушенко сповіщав, що «Махно перервав сполучення між Харковом і Сумами, (...) мобілізовані селяни йдуть у ліси в партизанські загони»⁴⁴⁰.

Взагалі ж, на Слобожанщині сталий повстансько-партизанський рух розгортався менш інтенсивно, ніж на Півдні чи Правобережжі, і, як вже згадувалося, здебільшого проявив себе у діях невеличких диверсійно-підривних збільшовичених загонів. Так, поблизу Лебедина діяв вже згадуваний партизанський відділ Михна (500 чоловік при 2 кулеметах) та П. В'юнника (80 чоловік). В Охтирському повіті проводив диверсійну діяльність червоний загін М. Фролова (60 чоловік). Невеличкі боротьбистські загони виникли в районі Чугуєва, Деркачів, Козачої Лопані. В Ізюмському повіті оперували загони Пеко, Бондаренка, Штоколова і бойовий відділ краматорської більшовицької організації, загальна чисельність яких не перевищувала 750 чоловік⁴⁴¹. В Старобільському повіті оперували два значних більшовицьких загони – М.

⁴³⁸ Лебедь Д. З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины / Д. З. Лебедь. – Х. : Всеукраинское государственное издание, 1921. – С. 29.

⁴³⁹ Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Х. : Око. – 1995. – С. 22 – 28.

⁴⁴⁰ ЦДАГО. Ф. Р. 1. – Оп. 20. – Спр. 40, арк. 4.

⁴⁴¹ Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 р.) / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – К. : 2009. – Вип. 13/14. – С.347.

Калиновського в Білолуцькій волості та Солодкого в Осинівській волості⁴⁴².

Також в районі Валок діяв невеликий кінний загін Коренєва, в північній частині Сумського повіту оперував великий загін Савченка, який неодноразово нападав на обози Денікіна, що йдуть на фронт. Найбільш активним названо Ізюмський повіт. В районі Слов'янська діяли загони братів Бондаренків, за повідомленням М. Супруненка, в декілька тисяч чоловік і загін Пеко в районі Святих гір. Біля Ізюму оперували загони Тищенка та Величка, а на північний захід від міста – загін Павленка⁴⁴³. Останнє повідомлення стосовно загону Бондаренків видається нам перебільшеним, задля створення картини масової підтримки більшовиків.

Таким чином, внаслідок збройних виступів місцевого селянства за підтримки махновського повстанського руху та диверсійних загонів більшовиків, в грудні 1919 р. у багатьох повітах Слобожанщини перестав існувати зв'язок між волосною, повітовою та губернською денікінською адміністрацією. Операції повстанців, що істотно порушували роботу тилу Добровольчої армії значною мірою сприяли успіху наступу Червоної армії. 11 жовтня 1919 р. радянські війська повели контрнаступ в напрямку Курськ – Харків – Донбас – Ростов-на-Дону. Розпочавши 24 листопада 1919 р. Харківську операцію, сили Південного фронту під командуванням О. Єгорова протягом грудня звільнили територію Харківщини (Харків було зайнято 12 грудня 1919 р.) від білогвардійських військ⁴⁴⁴. Білий окупаційний режим знову змінив більшовицький окупант.

⁴⁴² Революційне минуле Старобільщини / Уклад. В. О. Щепетильників. – Видання Округової Ювілейної Комісії, Старобільськ, 1927. – С. 30.

⁴⁴³ Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – С. 323.

⁴⁴⁴ Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – С. 630.

Із червня по грудень 1919 р. абсолютна більшість Слобожанщини перебувала під окупацією Збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Являючись, за своєю суттю, державником та адептом «Єдиної і невіддільної», Денікін не враховував тих докорінних змін, які відбулися після революції із представниками національних «окраїн» колишньої Російської імперії. На необхідності рахуватися з новими геополітичними реаліями наголошував Е. фон Валь – генерал Російської імператорської армії, який не підтримав ідею білого руху: «В дійсності, впродовж 12 місяців після падіння царської влади майже всі 144 народи на території Росії перестали себе почувати підлеглими і втратили слід загальноросійського патріотизму. Цього не врахували вожді білого руху і зокрема вожді армії – вони залишалися в полоні віджилих понять про імперію»⁴⁴⁵. Тому, виступаючи із позицій відновлення дореволюційних меж, прав та устрою колишньої держави, А. Денікін відштовхував від себе потенційних союзників та вносив розкол у відносини із союзниками нинішніми – донцями та кубанцями.

Захоплення Слобожанщини дозволило А. Денікіну вирішити одразу дві вузлові проблеми: збільшити чисельність своїх збройних сил за рахунок добровольців, переважно, юнкерів, міщан та інтелігенції, а також опанувати територію, здатну забезпечувати армію всім необхідним продовольством.

Втім, невіршеність земельного питання та перенесення його до скликання Установчих Зборів, централізовані побори із селян (хоч і менші за більшовицькі) та відвертий грабунок на низовому рівні, примусова мобілізація до армії, утиски національних прав, підірвали довіру сільського населення Слобожанщини до А. Денікіна та викликали протистояння, що проявило себе у низці мирних та збройних спротивів.

⁴⁴⁵ Валь Э.-Г. фон. Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918 – 20 гг. / Э.-Г. фон Валь. – Таллинн, Издание автора, 1937. – С. 11.

Загалом, відсутність надійного тилу на окупованих неросійських землях, унеможлиблювала довготривале швидке просування білої армії під гаслом відновлення «Єдиної та Неподільної», як це було навесні-влітку 1919 р., коли українське селянство вело боротьбу проти політики «воєнного комунізму» та дивилося на ЗСПР як на визволителів.

Тому внаслідок окупації Слобожанщини денікінський фронт сильно – до 1000 верст, розширився та вимагав великої кількості нових військ для його утримання, якими Добровольча армія не володіла. Те поповнення, яке було влите до армії внаслідок мобілізації слобожанських селян тільки ослабило білі армії, а добровольці з числа міщан не могли задовольнити потреб у кадрах, що виникла. Силкові методи повернення володінь колишніми власниками за сприяння білогвардійців та реставрації елементів старого режиму також призводили до загострення та посилення напруги у стосунках між окупаційною адміністрацією та селянством.

Активізації селянського партизанського руху посприяли і зовнішні для Слобожанщини чинники, як-то: рейди загонів Н. Махна, війна ЗСПР із армією УНР змусили А. Денікіна для боротьби із партизанством організувати внутрішній фронт під командуванням генерала Ревішина, розташованого зі своїм штабом, у Юзівці⁴⁴⁶.

Загалом, окупаційний режим Денікіна не зміг запропонувати сільському населенню Слобожанщини комплексної програми економічних та соціальних реформ, не кажучи вже про елементарне забезпечення національних прав, тому слобожанське селянство відповіло масовим рухом спротиву, який разом із контрнаступом Червоної армії призвів до падіння в грудні 1919 р. білого режиму на теренах Слобожанщини.

⁴⁴⁶ Агуреев К. В. Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920) / К. В. Агуреев. – М. : Воениздат, 1961. – С. 28.

ВИСНОВКИ

Революція із наступним розпадом Російської імперії, призвели до появи національних державних утворень, серед яких була і Україна. Між тим, більшовики, що захопили владу в Росії в результаті Жовтневого перевороту, не могла дозволити такої розкоші, як існування незалежних національних держав колишньої імперії Романових. Результатом інтервенції більшовиків на українські землі, в першу чергу – Слобожанщину, стала довготривала війна, громадянський розкол в суспільстві та, як результат, втрата державності на довгі 70 років.

Лідери Української Центральної Ради не змогли подібно лідерам російського демократичного табору адекватно оцінити загрозу, яку ніс революції радянсько-більшовицький альянс. Перебуваючи під враженням того, що вони знаходилися на гребені революційної хвилі, автори Третього Універсалу твердили: «Станемо на сторожі інтересів прав і революції не тільки нашої землі, а й усїєї Росії»^{447 448}. Проте, щоб «стояти на сторожі», вони не мали, як виявилось, збройних сил, хоча ще під час II Всеукраїнського Військового З'їзду 5 – 11 червня 1917 р. Центральну Раду визнали своїми провідниками 1,6 млн. українських військових⁴⁴⁹.

Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження селянського повстанського руху на Слобожанщині весни 1918 – грудня 1919 рр. і доцільність поглибленої наукової розробки цієї проблеми.

⁴⁴⁷ Історія України: Хрестоматія / Упорядник В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2013. – С. 533 – 534.

⁴⁴⁸ Кульчицький С. В. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : 2007. – Вип. 17. – С. 418.

⁴⁴⁹ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917 – 1923 рр. В 2-х т. Т. 1: Документально-наукове видання / Упоряд. К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – С. 254.

Підбиваючи підсумки варто зазначити, що селянський повстанський рух, зародившись як реакція на утиск своїх економічних прав, став тією вирішальною силою із якою мав рахуватися кожен уряд чи режим, що приходив на Слобожанщину.

Безпосереднім же подразником на початковому післяреволюційному етапі для українського селянства стала поява на території Слобожанщини німецько-австрійських військ, згідно з умовами Берестейського мирного договору. Проти них, як окупантів, відбулися перші селянські повстання навесні 1918 р., що базувалися на економічному ґрунті і були направлені на захист власних майнових інтересів. Проте до літа селянський рух, переважно, виявляв себе в пасивному опорі – саботажі на виробництві, відмові обробляти поля, здавати збіжжя. Втім, вже із середини 1918 р. відбувається радикалізація руху, що можна пояснити як репресивними діями стосовно селян колишніх землевласників, що повертали своє втрачене майно за допомогою німецько-австрійських військ, так і агітаційній та диверсійній діяльності більшовиків та українських сил лівого спрямування проти Української Держави П. Скоропадського.

Після зречення від влади П. Скоропадського, влада Директорії на землях Слобожанщини мала номінальний характер. Більшовицький режим відновився в результаті прямого вторгнення Радянської Росії в УНР. Українські повстанські загони, що боролися проти гетьмана, більшою мірою розійшлися по домівках, а деякі, як загони Г. Савонова, влилися до Червоної армії.

Внаслідок відновлення на Слобожанщині влади більшовиків в січні 1919 р., селянський повстанський рух розвивався як загальнонародний рух опору впровадженню політики «воєнного комунізму», яка проявилася у грабівницькій продрозкладці та спробі організувати колективні господарства, що йшло у розріз з очікуваннями найширших верств

селянства. Селянський рух охоплював широкий спектр видів боротьби – від пасивних (приховування хлібу, критика дій уряду, ухиляння від мобілізації тощо) до збройної боротьби. Проте, повстанство Слобожанщини значно поступалося за розмахом іншим регіонам України – Чернігівщині, Полтавщині, Херсонщині та не дало в даний проміжок часу такого яскравого та харизматичного селянського лідера, як Д. Терпило чи Н. Григор'єв. Втім, відсутність надійного тилу серед найчисельнішої верстви українського населення, змусила більшовиків залишити терени Слобожанщини під тиском Добровольчої армії.

Із червня по грудень 1919 р. абсолютна більшість Слобожанщини перебувала під пануванням Добровольчої армії А. Денікіна. Загалом, білогвардійський режим не запропонував сільському населенню комплексної програми економічних та соціальних реформ, не забезпечив вирішення аграрного питання, на яке так сподівалося селянство, натомість грабунок на низовому рівні, зневага до національних прав українців та мобілізація до армії із закликком до відновлення абсолютно чужої для них «Єдиної та неподільної Росії» викликали масовий спротив, який вилився в збройну боротьбу. КП(б)У та українські партії лівого спрямування не змогли очолити повстанський рух Слобожанщини, через власні організаційні вади та роботу контррозвідки Добровольчої армії, а тому повстанський рух розвивався в руслі стихійних виступів численних погано скоординованих збройних загонів, яких на вересень – жовтень 1919 р. в межах Слобожанщини нараховувалося до 30, загальною чисельністю близько 4000 осіб. Найбільше повстанських загонів, переважно махновської ідеологічної орієнтації спостерігалось в районі Теплинських лісів Ізюмського повіту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), м. Київ.

- Ф. 1064. Оп.1.
1. Спр. 57 ;
2. Спр. 269.
Ф. 1216. Оп. 1.
3. Спр. 100.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), м. Київ

- Ф. Р. 1. Оп. 18.
4. Спр. 33;
5. Спр. 40;
6. Спр. 42.
7. Оп. 20.
8. Спр. 20 ;
9. Спр. 21;
10. Спр. 40.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК)

- Ф. Р. 1071. Оп. 3.
11. Спр. 37.

Державний архів Сумської області

- Р. – 2362. Оп. 1.
12. Спр. 20.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Ф. Р. – 89. Оп.1.

13. Спр. 21.

14. Спр. 60.

Ф. Р. – 202. Оп. 2.

15. Спр. 15.

Друковані джерела, мемуари, преса.

16. Агитация большевиков в Украине / Земские известия. – 3 октября 1918 г.
17. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л. : Гос. издательство, 1928 – Т. 2. – 297 с.
18. Антонов-Овсеенко В. Д. Записки о гражданской войне / В. А. Антонов-Овсеенко. – М.-Л.: Государственное военное издательство, 1933. – Т. 4. – 343 с.
19. Анциферов А. Н. По аграрному вопросу // Новая Россия. – 1919. – 21 июля.
20. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Уклад. І. Г. Білас. – К. : Кн. 2. – Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
21. Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сборник воспоминаний и статей. / Под ред. М. Острогорского. – Х. : Пролетарий, 1929. – 392 с.
22. В. И. Ленин об Украине. Ч. 1 – 2: 1917 – 1922 / В. И. Ленин. – К. : Политиздат Украины, 1978.
23. В. И. Ленин. Избранные произведения в 2-х томах. Т. 2. / Под общ. ред. В. В. Адоратского, В. Г. Сорины, А. И. Стецкого. – М. : Партиздат, 1934. – 655 с.
24. Валь Э.-Г. фон. Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918 – 20 гг. / Э.-Г. фон Валь. – Таллинн, Издание автора, 1937. – 73 с.
25. Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення / В. К. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.

26. Вишнівський О. Повстанський рух та отаманія / О. Вишнівський. – Детройт, Капітула відзнаки хреста Залізного стрільця, 1973. – 109 с.
27. Возвание Добровольческой Армии // Новая Россия. – 1919. – 26 июня – № 34.
28. Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. / Под ред. Н. Попова. — М. : Партиздат, 1934 – 294 с.
29. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 602 с.
30. Герасименко К. В. Махно / К. В. Герасименко // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. Деникин, Юденич, Врангель. – Государственное социальное-экономическое издательство. – М. – Л., 1931. – С. 207 – 245.
31. Голуб А. Збройна визвольна боротьба на Херсонщині в запілля ворога (1917–1919 роки) / А. Голуб // За державність. Матеріали до історії війська Українського. – Торонто. – Збірник 11. – С. 175–184.
32. Гражданская война в России (1918 – 1921 гг.). Хрестоматия / Составитель С. А. Пионтковский. – М. : Издательство Коммунистического университета им. Я. М. Свердлова, 1925. – 708 с.
33. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия / Гл. ред. С. С. Хромов. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 704 с.
34. Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 1 / Под ред. И. К. Рыбалки. – К. : Наукова думка, 1967. – 875 с.
35. Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т.1, Кн. 2. / Под ред. Н. И. Супруненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 544 с.
36. Гражданская война на Украине (1918 – 1920). Сб. документов : в 3 т., 4 кн. Т. 2. / Под ред. С. М. Короливского. – К. : Наукова думка, 1967. – 918 с.
37. Декларация Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины // СУ Украины. – 1919. – № 4.

38. Декларация исполнительного комитета советов Украины. 7 марта 1918 г. / Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – 9 марта.
39. Декрет Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины «Об организации власти на местах» // СУ Украины. – 1919. – № 1.
40. Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. / Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского: (стенографический отчёт). – Х. : Типография ВУЧК, 1921. – 429 с.
41. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 г. / А. И. Деникин. – Минск. : Харвест, 2002. – 464 с.
42. Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919 / А. И. Деникин. – Минск, 2002. – 560 с.
43. Директивы Главного командования Красной Армии (1917–1920). / Отв. сост. Т. Ф. Каряева. – М. : Воениздат, 1969. – 884 с.
44. Документы по истории Гражданской войны в СССР. Т. 1. Первый этап Гражданской войны / Под ред. Е. Минца, И. Городецкого. – М. : Политиздат при ЦК ВКП(б), 1941. – 544 с.
45. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917 – 1923 рр. В 2-х т. Т. 1: Документально-наукове видання / Упоряд. К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – 352 с.
46. Дорошенко М. Стежками холоднороськими. Спогади. 1918 – 1923 / М. Дорошенко. – Філадельфія, 1973. – 220 с.
47. Дроздовский М. Г. Дневник / М. Г. Дроздовский. – Отто Кирхнер и Ко, Берлин, 1923. – 190 с.
48. Ейдеман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдеман, М. Какурін. – Х., 1928. – 70 с.
49. Жертвы налета на Коренево / Земские известия. – 8 октября 1918г.

50. З наказу головного отамана усіх військ Української Народної Республіки Симона Петлюри / Луч. – 1918 р. – № 132. – 22 листопада.
51. Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями // Державний вісник. – 1918. – 16 червня.
52. И. Сталин. Статьи и речи об Украине / И. Сталин. – К. : Партиздат ЦК КП(б)У, 1936. – 251 с.
53. Історія України: Хрестоматія / Упорядник В. М. Литвин. – К. : Наукова думка, 2013. – 1056 с.
54. К населению Малороссии // Киевлянин. – 1919 г. – 21 августа – № 1.
55. Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за створення СРСР. Збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав, 1963. – 408 с.
56. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970). В 14 т. Т. 2. 1917 – 1924. – К. : Держполітвидав, 1979. – 522 с.
57. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2-х т. Т. 1. 1918 – 1941 рр. – К. : Політвидав УРСР, 1976. – 1007 с.
58. Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов) / Под. ред. М. Горького, И. Минца, Р. Эйдемана. – М. : Государственное издательство «История гражданской войны», 1936. – 208 с.
59. Латышские стрелки в борьбе за Советскую власть в 1917 – 1920. Воспоминания и документы / Отв. ред. Я. П. Крастынь. – Рига, Издательство Академии наук Латвийской ССР, 1962. – 528 с.
60. Лебедь Д. З. Итоги и уроки трех лет анархо-махновщины / Д. З. Лебедь. – Х. : Всеукраинское государственное издание, 1921. – 54 с.
61. Левитский В. Ф. Принудительное отчуждение и интересы русской земледельческой культуры // Новая Россия. – 1919. – 20 августа.
62. Лейхтенбергский Г. Н. Воспоминания об «Украине» 1917 – 1918. / Г. Н. Лейхтенбергский. – Берлин, 1921. – 52 с.

63. Ленин В. И. А. Г. Шлихтеру. 19 марта 1919 г. / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 49 – 51.
64. Ленин В. И. Г. К. Орджоникидзе. 15 марта 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 49 – 51.
65. Ленин В. И. Заметки о мерах борьбы с голодом и об усилении хозяйственной работы / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, Т. 44. – С. 67 – 69.
66. Ленин В. И. К В. А. Антонову-Овсеенко и Г. К. Орджоникидзе. 15 января 1918 г. / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 30.
67. Ленин В. И. Речь на конференции железнодорожников Московского узла 16 апреля 1919 года / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – М. : Издательство политической литературы, 1969. – Т. 38. – С. 310 – 315.
68. Ленин В. И. Речь на митинге в Народном доме в Петрограде 13 марта 1919 года // Полное собрание сочинений. – М., 1969. – Т. 38. – С. 31 – 38.
69. Ленин В. И. Телеграмма к Г. К. Орджоникидзе / В. И. Ленин // Полное собрание починений. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – Т. 50. – С. 35.
70. Мазепа І. Україні в огні й бурі революції 1917 – 1921. Польсько-український союз – Кінець збройних змагань У.Н.Р. В 3 кн. Кн. 3, Прага, Українське товариство «Пробоем», 1943. – 235 с.
71. Матеріали засідань Малої ради, 13 березня 1918 р. // Народна воля. – 1918. – 14 березня.
72. Мирний договір між УНР з одної і Німеччиною, Австро–Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з другої сторони // Рух. – 1918. – 17 квітня.
73. Могилянський Н. М. Трагедия Украины / Н. М. Могилянський // Революция на Украине по мемуарам белых / Сост. С. А. Алексеев; под ред. Н. Н. Попова. – М. – Л., 1930. – С. 126 – 131.

74. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців. Похід Болбочана на Крим / Б. Монкевич. – Н'ю-Йорк, 1956. – 288 с.
75. Накази по армії Лівобрежної України. 7 грудня 1918 року / Земське діло. – 13 грудня 1918 р.
76. Народна війна. Путівник по експозиції / Укладач Круцик Р. М. – К. : Українська видавнича спілка, 2011. – 248 с.
77. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918 – 1921: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 1000 с.
78. О названии Украинской республики // СУ Украины. – 1919. – № 2.
79. Об украинской школе // Новая Россия. – 1919. – 8 августа. – № 68.
80. Образование СССР. Сборник документов. 1917 – 1924 / Под. ред. Э. Б. Генкиной. – М. – Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1949. – 473 с.
81. Объявление // Новая Россия. – 1919. – 22 июня – № 30.
82. По уезду. С. Боровенька // Земские известия. – 1918. – 31 августа.
83. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині. Т.1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. – 340 с.
84. Под немецкой пятой. (Документы о Гетьманщине) // Летопись революции. – 1924. – №№ 3-4. – С. 189 – 203.
85. Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства / ЗУ України. – 1919. – Ч. 2. – № 36.
86. Проишествия в уезде / Южный край – 1918. – 31 мая – № 39.
87. Против Деникина. Сборник воспоминаний / Ред. А. П. Алексащенко. – Воениздат, 1969. – 408 с.
88. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни: (листопад 1918 – серпень 1919) : зб. док. і матер. / Упоряд. П. П. Бистренко, В. М. Брожек, А. З. Мищенко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1962. – 764 с.
89. Разъяснение к мобилизации // Начало. – 1919. – 29 июня – № 58.
90. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни / Х. Раковский. – Х. : Издательство Политотдела Укртрударма, 1920. – 60 с.

91. Революційне минуле Старобільщини / Уклад. В. О. Щепетильників. – Видання Округової Ювілейної Комісії, Старобільськ, 1927. – 51 с.
92. Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (від 1-го до 13-го з'їзду Рад) / Упоряд. Ю. О. Іванов. – Х. : 1932. – 407 с.
93. Романенко Ю. А. З партизанського руху в «нейтральній зоні» (до десятиріччя І-ї дивізії Червоного козацтва) / Ю. А. Романенко // Літопис революції. – 1929. – №№ 5-6. – С. 217 – 226.
94. Свердлов Я. М. Избранные произведения / Я. М. Свердлов. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 3. – 274 с.
95. Серeda М. Отаманщина: Отаман Божко / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 1. – С. 10 – 12.
96. Серeda М. Отаманщина: Отаман Болбочан / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 15 – 17.
97. Серeda М. Отаманщина: Отаман Волох / М. Серeda // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 12 – 14.
98. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. / П. Скоропадський. – К.-Філадельфія, 1995. – 493 с.
99. Суслик Р. Л. Криваві сторінки з неписаних літописів / Р. Л. Суслик. – Дербі, 1956. – 337 с.
100. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 29 декабря.
101. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1918. – 24 декабря.
102. Телеграммы собственного корреспондента // Новая Россия. – 1919. – 3 января.
103. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад (6 – 10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. – Х. : Видання Центрального архівного управління УРСР, 1932. – 336 с.
104. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 1920 рр. / Ю. Тютюнник. – Н'ю-Йорк, Видавництво Чарторійських, 1965. – 99 с.

105. Удовиченко О. І. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народньої Республіки. Рік 1919 / О. І. Удовиченко. – Н'ю-Йорк, Червона Калина, 1971. – 264 с.
106. Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917 – 1921 рр. / О. І. Удовиченко. – Вінніпег, 1954. – 178 с.
107. Україна в ХХ столітті. Збірник документів та матеріалів / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король [та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – 351 с.
108. Україна, 1919 рік.: М. Капустянський «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання / Передмова Я. Тинченка. – К. : Темпора, 2004. – 558 с.
109. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали: В 3 т. Т. 1. Мюнхен, 1983. – 510 с.
110. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 т. Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.] ; ред. В. А. Смолій [та ін.] – К. : Наукова думка, 1997. – 422 с.
111. Українське відродження 1917 – 1920 рр. на Сумщині. Т.1. / автор-упорядник Г. М. Іванущенко – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. – 280 с.
112. Українське державотворення: невитребуваний потенціал. Словник-довідник / Ред. О. М. Мироненко. – К. : Либідь, 1997. – 560 с.
113. Установление предварительной цензуры в Харькове. Приказ Губернського Коменданта Харьковской губернии № 16 от 8 мая 1918 года / «Відродження». – 9 мая 1918.
114. Федорко В. Спогади з часів визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. / В. Федорко. – Мельбурн, 1973. – 30 с.
115. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Февраль 1917 – апрель 1918 г. Сборник документов и материалов – Х. : Облиздат, 1957. – 545 с.

116. Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сборник документов / ред. И. К. Рыбалка. – Х. : Прапор, 1973. – 324 с.
117. Цікавий документ. Інструкція Троцького агітаторам-комуністам на Україні // Син України. – Ч. 1. – 7 серпня 1920 р. – С. 9 – 11.
118. Шліхтер О. Г. Основні завдання продовольчої політики / О. Г. Шліхтер // Продовольча справа за роки громадянської війни. – Х.: Пролетар, 1932. – С. 246 – 249.
119. Эрдэ Д. И. Годы бури и натиска. Книга первая. На Левобережье. 1917 / Д. И. Эрдэ. – Х. : Госиздат Украины, 1923. – 117 с.
120. Эрдэ Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации / Д. И. Эрдэ. – Х. : Пролетарий, 1927. – 274 с.

Монографії, статті, підручники.

121. Агуреев К. В. Разгром белогвардейских войск Деникина (октябрь 1919 – март 1920) / К. В. Агуреев. – М. : Воениздат, 1961. – 224 с.
122. Анищев А. Очерки истории гражданской войны 1917 – 1920 гг. / А. Анищев. – Л. : Государственное издательство, 1925. – 288 с.
123. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Й. Баберовскі. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.
124. Балковий П. М. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918 р. / П. М. Балковий. – К. : Наукова думка, 1966. – 302 с.
125. Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году / Ю. Я. Белан. – К. : Издательство университета, 1960. – 329 с.
126. Благословенний край Охтирщина / під заг. ред. Ю. В. Ситника. – Суми, ПВП «Видавничий будинок «Елада»», 2007. – 172 с.
127. Бойко О. Денікінський режим на Українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика / О. Бойко // Проблеми вивчення

- історії Української Революції 1917 – 1921 рр. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 115 – 144.
128. Бондарь Т. Д. Партизанское движение и деятельность подпольных организаций на Украине в 1918 г. / Т. Д. Бондарь // Годы борьбы и побед. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918 – 1920 гг.) / Отв. ред. Н. И. Супруненко. – К. : Наукова думка, 1983. – 216 с.
129. Верстюк В. Ф. Антикомуністичний повстанський рух і диктатура пролетаріату: історія протистояння / В.Ф. Верстюк // Студії з історії Української Революції 1917–1921 рр. : на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 308–343.
130. Верстюк В. Ф. Борьба трудящегося крестьянства Украины за зміцнення влади Рад. – К. : Наукова думка, 1984. – 143 с.
131. Верстюк В. Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918 – 1921 / В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 1991. – 368 с.
132. Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917 – 1921 років / За заг. ред. В. Лободаєва. – Х., КСД. – 2017. – 400 с.
133. Вовк Т. А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії / Т. А. Вовк // УДЖ. – 1980. – № 10. – С. 66 – 75.
134. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) / О. І. Ганжа. – К. : Видавництво Історії України НАН України, 2000. – 208 с.
135. Гламазда П. Посилення каральної спрямованості законодавства Української Держави доби Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) / П. Гламазда // Історико-правовий часопис. – 2013. – № 2. – С. 29 – 34.
136. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР / Д. Л. Голинков. – М. : Издательство политической литературы, 1986. – Том 2. – 221 с.

137. Голинков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917–1925 гг.) / Д. Л. Голинков. – М. : Издательство политической литературы, 1975. – 703 с.
138. Голинков Д. Л. Правда о врагах народа. / Д. Л. Голинков. – М. : Алгоритм, 2006. – 448 с.
139. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине, 1918 – 1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях / А. Грациози. – М. : АИРО-XX, 1997. – 200 с.
140. Грицкевич А. П. Борьба за Украину, 1917–1921 / А. П. Грицкевич. – Минск : Современная школа, 2011. – 528 с.
141. Дубинский И. В., Шевчук Г. М. Червонное казачество / И. В. Дубинский, Г. М. Шевчук. – К. : Политиздат, 1987. – 224 с.
142. Заставенко Г. Ф. Крах німцької інтервенції на Україні в 1918 р. / Г. Ф. Заставенко. – К. : Держполітвидав, 1959. – 154 с.
143. Захарченко П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 р.: погляд із сьогодення / П. Захарченко // Історія України. – 1998. – № 8. – С. 4 – 8.
144. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: ЗАТ Ніглава, 1997. – 188 с.
145. Захарченко П. Селянський рух у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / П. Захарченко. – К. : ТОВ Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 46 с.
146. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область / пред. редкол. тома Н. А. Сероштан. – К. : Харьковская книжная фабрика им. В. М. Фрунзе, 1976. – 722 с.
147. История Гражданской войны в СССР. 1917 – 1922 / Рук. авт. группы Ю. Н. Петров. – Т. 3. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1958. – 680 с.

148. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси / Г. М. Іванущенко. – Суми : Собор, 2001. – 192 с.
149. Ісаїв Л., Щибря Л. Ізюмщина у вирі революції (1917 – 1920) /Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : ТОВ С.А.М., 2014. – 123 с.
150. Ісаїв Л., Щибря Л. Отаман Савонов / Л. Ісаїв, Л. Щибря. – Х. : С.А.М., 2014. – 276 с.
151. Ісаков П. М. Зведена таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 10 – 26.
152. Ісаков П. М. Повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): географія поширення, динаміка кількісних змін, ідеологія // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 62 – 74.
153. Ісаков П. М. Програмні документи селянських повстанських загонів, що діяли на Лівобережній Україні в 1919 – 1921 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 47 – 76.
154. Ісаков П. М. Селянський антикомуністичний повстанський рух на Лівобережжі України у 1919 р.: загальна характеристика / П. М. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 157 – 163.
155. Ісаков П. М. Співвідношення цін та реальних доходів громадян в українському селі на Лівобережжі України в 1919 – 1920 рр. як важливий чинник виникнення та розгортання селянського повстанського руху / П. М. Ісаков // Сіверянський літопис. – 1998. – № 4. – С. 132 – 163.
156. Історія міст та сіл Української РСР Сумська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1973. – 695 с.
157. Історія міст та сіл Української РСР. Донецька область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1970. – 992 с.

158. Історія міст та сіл Української РСР. Луганська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1968. – 940 с.
159. Історія міст та сіл Української РСР. Харківська область / Гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Харківська книжкова фабрика ім. В. М. Фрунзе, 1967. – 1004 с.
160. Історія українського війська 1917–1995 рр. / Упоряд. Я. Дашкевич. – Л. : Світ, 1996. – 840 с.
161. Історія українського селянства. Т. 2 / Під заг. ред. С. В. Кульчицького. – К. : Наукова думка, 2006. – 655 с.
162. Історія Української РСР. У 8-ми томах. – Т. 5. – К. : Наукова думка, 1977. – 591 с.
163. Какурин Н. Как сражалась революция. – Т. 1. 1917 – 1918 гг. – М., Л., 1925. Вт. изд. – М., Политиздат. – 1990. – 272 с.
164. Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Лівобережній Україні (липень – грудень 1919 р.) / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – К. : 2009. – Вип. 13/14. – С. 337 – 351.
165. Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух та операції білогвардійських військ в Україні у першій половині 1919 р. / М. А. Ковальчук // Український археографічний щорічник. – К. : Нова серія. – 2010. – Випуск 15. – С. 285 – 297.
166. Ковальчук М. Війна з більшовицькою Росією за незалежність. 1917 – 1920 / М. Ковальчук. – К. : 2007. – 72 с.
167. Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918–1920 гг.) / Ю. Ю. Кондуфор. – К. : Наукова думка, 1964. – 263 с.
168. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.
169. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К. : Либідь, 2003. – 275 с.

170. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921рр.) / М. І. Ксензенко. – Х. : Вид-во університету, 1968. – 183 с.
171. Кукса М. Ф. Куп'янщина в потоці історії / М. Ф. Кукса. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 368 с.
172. Куличенко М. И. Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918 – 1920) / М. И. Куличенко. – Х. : Издательство университета, 1966. – 246 с.
173. Кульчицький С. В. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомчий збірник наукових праць. – К. : 2007. – Вип. 17. – С. 402 – 486.
174. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / С. В. Кульчицький – К. : Основи, 1996. – 396 с.
175. Куромія Г. Свобода і терор на Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870 – 1990-і рр. / Г. Куромія. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
176. Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922) / А. В. Лихолат. – К. : 1954. – 655 с.
177. Лозовий В. Продовольче становище в Україні в період Гетьманату: політика влади і реакція селянства (1918 рік) / В. Лозовий // Студії з історії Української Революції 1917 – 1921 рр.: на пошану Руслана Яковича Пирого. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – С. 184–197.
178. Маланюк Є. Малоросійство / Є. Маланюк. – Н'ю-Йорк : Український народний університет, 1959. – 31 с.
179. Марчуков А. В. Украинское национальное движение в УССР. 1920 – 1930-е годы. Цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. – М. : Наука, 2006. – 599 с.

180. Марчуков А. В. Украинское национальное движение в УССР. 1920 – 1930-е годы. Цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. – М. : Центрполиграф, 2015 – 591 с.
181. Мирошниченко И. Е. Шла война гражданская... / И. Е. Мирошниченко. – Луганск : 2003. – 98 с.
182. Михайличенко Д. Ю. Законодавче оформлення політики «воєнного комунізму» в сільському господарстві України (1919 р.) / Д. Ю. Михайличенко // Вісник ХДУ. – «Серія Історія». – Вип. 31. – С. 165 – 174.
183. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917 – 1919). – Торонто, Ліга визволення України. – 80 с.
184. Міти Холодного Яру // (Післямова до книги «Холодний Яр», виданої у Лондоні 1967 р.). – Черкаси : Видавництво Чабаненка Ю., 2012. – 43 с.
185. Нариси історії Української Револуції 1917–1921 рр. Кн. 1 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2011. – 388 с.
186. Нариси історії Української Револуції 1917–1921 рр. Кн. 2 / гол. ред. В. Ф. Верстюк. – К. : Наукова думка, 2012. – 464 с.
187. Никольников Г. Б. Брестский мир и Украина / Г. Б. Никольников. – К. : Наукова думка, 1981. – 176 с.
188. Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки (Матеріали міжнародної наукової конференції) / Упор. В. Дорнік, С. Карнер. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 205 с.
189. Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г. В. Папакін. – К, 2003. – 282 с.
190. Первая Червонная. 1917 – 1929 / Под ред. И. Дубинского, Н. Савко. – М. : Государственное военное издательство, 1931. – 191 с.
191. Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України в 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність / Р. Я. Пиріг // УІЖ. – 2013. – Вип. 3 (№ 510). – С. 13 – 30.

192. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К. : Інститут історії України, 2011. – 336 с.
193. Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. – на початку 20-х рр. / Л. О. Радченко, В. І. Семененко // Вісник Харківського державного університету. – Х., 1996. – № 387. – Серія «Історія України». – Вип. 1. – С. 171 – 190.
194. Рибалка І. К., Розін С. О. Участь трудящих Харківщини у розгромі іноземних воєнних інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1918–1920) / І. К. Рибалка, С. О. Розін // Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму. До 40-річчя встановлення радянської влади на Україні. – Х. : Обл. видавництво, 1958. – С. 36 – 77.
195. Савченко В. А. Атаманы казачьего войска / В. А. Савченко. – М. : Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с.
196. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / В. А. Савченко. – Харків: Фоліо, 2008. – 380 с.
197. Семененко В. І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922 рр.) / В. І. Семененко. – Х., 1995. – 400 с.
198. Семененко В. І. Над Харківщиною – революційний тайфун / В. І. Семененко // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С. 173 – 180.
199. Семенникова Л. Гражданская война. За что воевали, кто победил? / Л. Семенникова // Наука и жизнь. – 1995. – № 10. – С. 42 – 50.
200. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) / Є. Сіваченко // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т. 5. – Х. : Око. – 1995. – С. 18 – 28.
201. Сімянцев В. Роки козакування. 1917 – 1923. Спогади / В. Сімянцев. – Філадельфія, 1976. – 411 с.
202. Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р. / Є. М. Скляренко. – К. : Видавництво АН УРСР, 1960. – 284 с.

203. Стрижков Ю. К. Продовольственные отряды в годы Гражданской войны и иностранной интервенции. 1917 – 1921 гг. / Ю. К. Стрижков. – М. : Наука, 1973. – 320 с.
204. Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине / Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 445 с.
205. Тичина В. Є. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р. / В. Є. Тичина. – Х. : Видавництво університету, 1969. – 282 с.
206. Труш С. М. Органи Надзвичайної комісії на території Харківської губернії: повітові комісії та політичні бюро (1919 – 1922 рр.) / С. М. Труш // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Зб. наук. праць ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. – Вип. 17. – С. 207 – 215.
207. Труш С. М. Формування професійної етики чекістів (на матеріалах Харківської губернської надзвичайної комісії, 1919 – 1922 рр.) / С. М. Труш // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 1117. Сер. «Історія». – Вип. 48. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – С. 122 – 132.
208. Удовик І. М., Кукса М. Ф. Україна, Слобожанщина, Куп'янщина / І. М. Удовик, М. Ф. Кукса. – Куп'янськ, ВКФ Друкар, 1998. – 220 с.
209. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917 – 1922 роки / Упорядник. В. Дорнік; наук. ред. Р. Пиріг. – К. : Ніка-Центр, 2015. – 512 с.
210. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2001. – 422 с.
211. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2008. – 422 с.
212. Хмель И. В. Аграрные преобразования на Украине, 1917 – 1920 гг. / И. В. Хмель. – К. : Наукова думка, 1990. – 240 с.
213. Цветков В. Ж. Спецслужбы (разведка и контрразведка) Белого движения в 1917 – 1922 годах / В. Ж. Цветков // Вопросы истории. – 2001. – № 10 – С. 121 – 136.

214. Чоп В. М. Проблема традицій запорозького козацтва в історії махновського руху / В. Чоп // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція. Тези доповідей. – Одеса, 2005. – С. 69 – 70.
215. Чоп В. М. Проблеми місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917 – 1921 рр.) / В. М. Чоп // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Вип. VIII. – С. 39 – 46.
216. Шамбаров В. Е. Белогвардейщина. Современный взгляд / В. Е. Шамбаров. – М. : Алгоритм, 1990. – 640 с.
217. Шерман І. Л. До історії продовольчої політики радянської влади на Україні в 1919 р. / І. Л. Шерман // Наукові записки. Історична серія. Харківський педагогічний інститут. – К.-Х. : Радянська школа, 1951. – Т. XII. – С. 3 – 37.
218. Шудрик І. О. Історія філософської думки в Слобідській Україні / І. О. Шудрик. – Х., 2012 – 423 с.
219. Яценко Г. М. Останні слобожани / Г. М. Яценко – Н'ю-Йорк : Видання українського мисливського та рибальського товариства – «ТУР», 1977. – 158 с.
220. Gilley C. The Ukrainian anti-bolshevik risings of spring and summer 1919: intellectual history in a space of violence / C. Gilley // Revolutionary Russia. – 2014, Vol. 27, № 2. – p. 109 – 131.
221. Graziozi, Andrea. A new, peculiar state. Explorations in Soviet History 1917 – 1937 / A. Graziozi. – Westport, Connecticut, London, 2000. – 272 p.
222. Mace, James E. Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918 – 1933 / James E. Mace. – Cambridge, Massachussets, 1983. – 334 p.
223. Reshetar, John S. The Ukrainian revolution, 1917 – 1920: A study in nationalism / John S. Reshetar. – Pringstone Univ. Press, 1952. – 363 p.

Дисертації та автореферати дисертацій.

224. Ісаков П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук / П. М. Ісаков. – К. : 2001. – 23 с.
225. Калиниченко В. В. Аграрные преобразования на Левобережной Украине (конец 1919 – 1923 гг): дис. канд ист. наук / В. В. Калиниченко. – Х. : Харьковский государственный университет, 1981. – 338 с.
226. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : дис. канд. юрид. наук / Е. М. Кісілюк. – Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 208 с.
227. Кондуфор Ю. Ю. Борьба рабочего класса и беднейшего крестьянства Украины за хлеб в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. 1919 г : автореф. дис. канд ист. наук / Ю. Ю. Кондуфор. – Х. : 1952. – 16 с.
228. Малиновський Б. В. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: автореферат дис. канд іст. наук / Дніпропетровський університет. – Д. : 2001. – 15 с.
229. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство (січень – серпень 1919 р) : дис. канд. іст. наук / Д. Ю. Михайличенко. – Х. : 2002. – 237 с.
230. Мотенко Я. В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921): дис. канд. іст. наук / Я. В. Мотенко. – Х. : 2005. – 195 с.
231. Рябуха Ю. В. Вооруженные силы Юга России на территории Украины в 1919 г. : дис. канд. ист. наук / Ю. В. Рябуха. – Х., 2008. – 218 с.
232. Стегній П. А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху) : дис. канд. іст. наук / П. А. Стегній. – Кременчук, 2000. – 230 с.
233. Труш С. М. Харківська губернська Надзвичайна Комісія: організація, функції, діяльність (1919 – 1922 рр.): дис. канд. іст. наук / С. М. Труш. – Х. ; 2015. – 248 с.

Електронні ресурси.

234. Мотенко Я. В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917 – 1921 рр.) [Електронний ресурс]: Проблеми історії та археології України: Зб. матер. міжнарод. наук. конф. до 100-річчя XII Археологічного з'їзду в м. Харкові 25 – 26 жовтня 2003 р. – Схід.-регіон. центр гум.-осв. Ініціатив, 2003. – С 167 – 170. Режим доступу до сайту: [http // www.history.univer.kharkov.ua/old/hiao/pdf / 12_syezd/ Motenko. pdf](http://www.history.univer.kharkov.ua/old/hiao/pdf/12_syezd/Motenko.pdf). – Назва з екрану.

235. Савченко В. 12 воєн за Україну [Електронний ресурс] // Режим доступу:http://royallib.com/read/savchenko_viktor/dvenadtsat_voyn_za_ukrainu.html#552960. – Назва з екрану.

236. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: історичні есе–хроніки у 4-х т. Т. II. Рік 1918. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Soldatenko_Valerii/Ukraina_v_revoliutsiinu_dobu_Tom_2/. – Назва з екрану.

Наукове видання

Владислав Валерійович РЕЗНІКОВ

Михайло Іванович ХАРЛАМОВ

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ на СЛОБОЖАНЩИНІ

в 1918 – 1923 рр.

Ч. I (1918 – грудень 1919 рр.)

Монографія

Технічний редактор В. П. Вавіліна

Поз. 198/22/17

Підписано до друку 10.03.2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.

Друк офсет. Ум. друк. арк. 12,3. Наклад 300 прим.

Видавець і виготівник

Харківський державний університет харчування та торгівлі

вул. Клочківська, 333, Харків, 61051

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК 4417 від 10.10.2012 р.